Lage Zwaluwe
Geertruidenberg
Raamsdonksveer
Oude-Tonge
Willemstad
Ooltgensplaat
Hoge Zwaluwe
Made
Zevenbergschen Hoek
Wagenberg
Klundert
Zevenbergen
Terheijden
Oosterhout
Dinteloord
Fijnaart
Stampersgat
Standdaarbuiten
Prinsenbeek
Nieuw-Vossemeer
Steenbergen
Oudenbosch
Dorst
Oud Gastel
Hoeven
Breda
Welberg
Oud-Vossemeer
Kruisland
Etten-Leur
Bavel
Bosschenhoofd
Zegge
Lepelstraat
Sint Willebrord
Ulvenhout
Tholen
Moerstraten
Sprundel
Halsteren
Rucphen
Wouw
Heerle
Roosendaal
Rijsbergen
Bergen op Zoom
Chaam
Schijf
Wouwse Plantage
Nispen
Zundert
Voort
Horendonk
Essen
Meer
Woensdrecht
Hoogerheide
Huijbergen
Nieuwmoer
Minderhout
Loenhout
Hoogstraten
Wortel
Ossendrecht
Achterbroek
Wuustwezel
Kalmthout

VOORWOORD

ONTDEK OP DE FIETS DE VERGETEN TURFHISTORIE VAN WEST-BRABANT

In de periode van 1250 tot 1750 was turfwinning een belangrijke economische activiteit in West-Brabant. De turf was nodig voor de energievoorziening, zowel voor de eigen bevolking als voor de Vlaamse steden. Maar turf werd in het West-Brabantse laagveen ook gewonnen voor de zoutwinning.

In 2009 nam de regio West-Brabant van Brabants Heem het initiatief om de herinnering aan deze toen belangrijke economische activiteit nieuw leven in te blazen. Afgevaardigden van zeven heemkundekringen vormden de werkgroep 'Herleving turfhistorie West-Brabant' en gingen aan het werk met het doel om vier projecten te realiseren.
Zij ontwikkelden in korte tijd een tentoonstelling waar heemkundekring 'De Vrijheijt van Rosendale' uit Roosendaal en 'Jan uten Houte' uit Etten-Leur belangrijke bijdragen aan leverden. In de periode tot september 2012 was deze succesvolle reizende expositie op meer dan tien plaatsen te zien.
Het tweede project was bedoeld om de jeugd op een aansprekende manier te interesseren voor de regionale turfgeschiedenis. Op speelse manier wordt de jeugd digitaal ingeleid in de turfmaterie. Hoofdpersoon in het lesmateriaal is Merijntje Moerkens. Hij laat de kinderen spelenderwijs kennis maken met de turfwinning in onze streek. Vanaf oktober 2012 is dit materiaal beschikbaar voor de leerlingen van de bovenbouw van het basisonderwijs en de onderbouw van het voortgezet onderwijs. Iedereen die nieuwsgierig is naar het project kan zelf kijken op de website: www.wegvandeturf.nl.
Als afsluiting wil de projectgroep de turfwinning van West-Brabant in een boek samenbrengen. Die plannen moeten nog uitgewerkt worden.

EEN GIDS MET 9 ROUTES LANGS TURFRELICTEN

Het vierde onderdeel van het regionale project hebt u nu in handen. In deze fietsgids worden inwoners en toeristen uitgenodigd om in het landschap de turfrelicten te herkennen. In het West-Brabantse landschap is immers nog veel te zien dat herinnert aan de tijd dat hier op grote schaal turf werd gestoken.

Gekozen is voor de titel 'Weg van de turf'. Een titel die nauw aansluit bij de naam van de website. Een kort historisch overzicht stipt de 500 jaar aan waarin de geschiedenis van de West-Brabantse turfwinning zich afspeelde. Vervolgens kunt u kiezen uit negen routes tussen Bergen op Zoom en Geertruidenberg. In een prachtig landschap fietst u langs punten die herinneren aan de turfwinning. Cultuurhistorie en natuur komen hier samen. Het is volop genieten op de Brabantse Wal, in de Baronie van Breda en in het open landschap van de zeekleipolders die eens bij Hollands Brabant hoorden. De routes zijn verluchtigd met veel fotomateriaal.

HERKENNINGSPUNTEN IN HET LANDSCHAP

Veel namen in West-Brabant herinneren aan de tijd dat hier turf werd gewonnen. Nog steeds snijden rechte middeleeuwse turfvaarten door het landschap. Over het water van deze vaarten werden miljoenen turven uit de 'moeren' naar de turfhavens vervoerd. De Zoom, de Natte Turfvaart, de Rucphensevaart en de Bredase Vaart zijn enkele namen die verbonden zijn met de veengebieden. Plaatsen als Moerdijk, Moerstraten en Nieuwmoer herinneren aan de turfwinning. Rucphen en Oudenbosch hebben hele wijken met turfnamen. Veel straten en landwegen hebben namen zoals de Oude Turfvaartsestraat, het Jaagpad en de Hoge en Lage Vaartkant.
In Oudenbosch herinnert Zellenberg aan de grote hoeveelheden afval die overbleven bij de zoutwinning uit turf. In maar liefst achttien turfhavens waaronder Roosendaal, Breda, Oudenbosch, Steenbergen, Zevenbergen en Bergen op Zoom werd turf overgeladen van kleine platbodems op grote zeewaardige schepen. De turfhaven van Leur is het meest bekend, vanwege het turfschip van Adriaan van Bergen dat Breda in 1590 ontzette.
Het turfrouteboekje is een handige gids. Het werd mogelijk dankzij Leader West-Brabant die als onderdeel van de Gebiedscommissie Brabantse Delta een subsidie toekende. Ook de Stichting Brabants Heem, Erfgoed Brabant en de provincie Noord-Brabant leverden een bijdrage.

De werkgroep Herleving Turfhistorie West-Brabant wenst u veel fietsplezier!

Cor Rops
Voorzitter Werkgroep Herleving Turfhistorie West-Brabant

INLEIDING

TURFWINNING IN WEST-BRABANT EN DE NOORDERKEMPEN

Wie in Nederland aan turf denkt, denkt meestal meteen aan Drenthe of Oost-Brabant. Zo hebben we dat op school geleerd, omdat in die gebieden nog tot 1950 turf gewonnen werd. Westelijk Noord-Brabant leerden we als zandgebied met een randje polders en de Antwerpse Noorderkempen was 'buitenland'. Toch is in die gebieden ook veel turf gewonnen, maar dat gebeurde veel langer geleden in de periode tussen 1250 en 1750. Ondanks het feit dat dit zo lang geleden is, kun je in de streek nog heel wat sporen van die 'turftijd' herkennen. Wel is het nodig dat iets of iemand je daarbij de weg wijst en uitleg geeft. Deze reeks fietstochten wil die mooie taak op zich nemen.

De turftijd is zo lang geleden, dat we toen met heel andere grenzen te maken hadden dan tegenwoordig. De streek van Klundert - Zevenbergen – Moerdijk – Drimmelen –Geertruidenberg hoorde toen tot het graafschap Holland. De rest van het gebied maakte deel uit van het hertogdom Brabant. Zeeland was een eigen graafschapje en Zeeuws-Vlaanderen was tot ongeveer 1600 nog gewoon de noordrand van het graafschap Vlaanderen. De Schelde stroomde tot 1530 tussen Antwerpen en Yerseke als een gewone rivier.

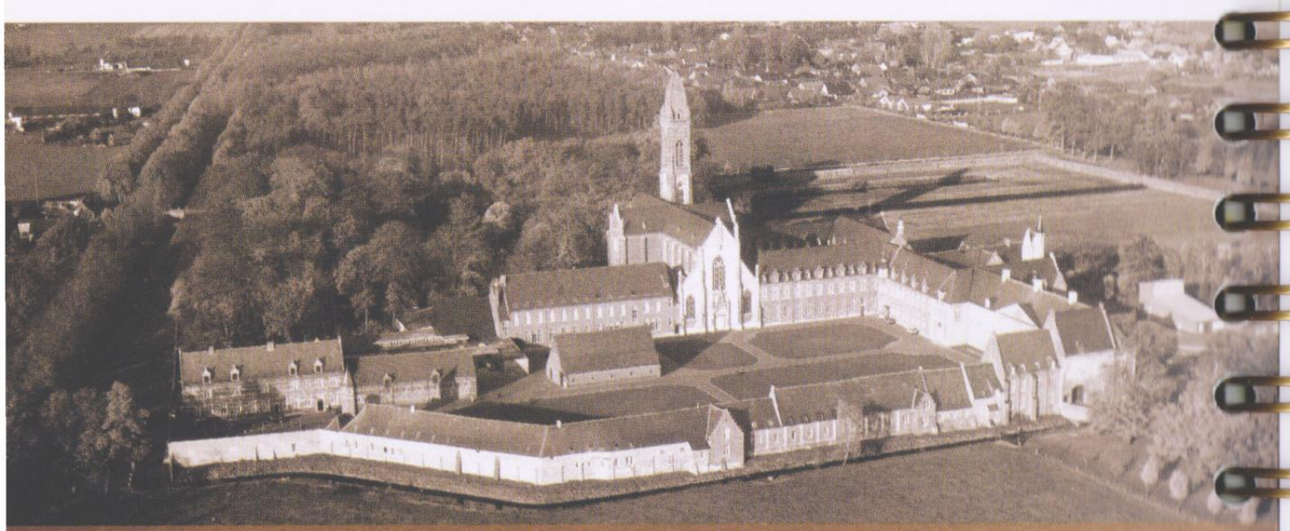

De abdij van Tongerlo werd in 1145 in de Noorderkempen gesticht. In 1299 gaf Hertog Jan II van Brabant de abdij het vrije gebruik over de moeren en andere woeste gronden rond Essen, Nispen en Kalmthout.

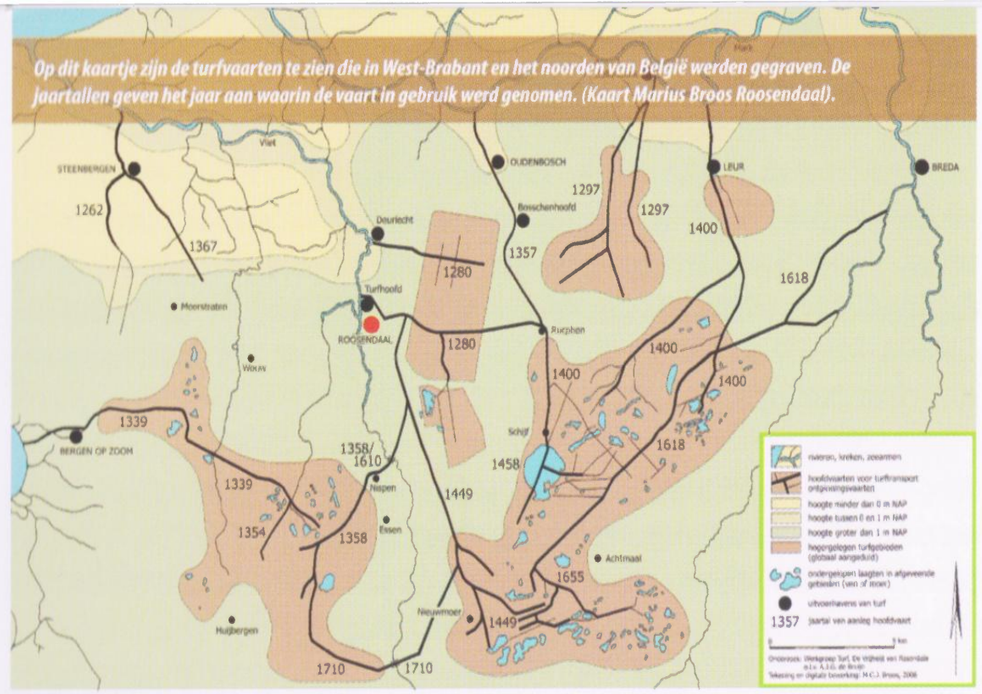

Op dit kaartje zijn de turfvaarten te zien die in West-Brabant en het noorden van België werden gegraven. De jaartallen geven het jaar aan waarin de vaart in gebruik werd genomen. (Kaart Marius Broos Roosendaal).

De zeearm van de Oosterschelde reikt pas vanaf 1570 tot Bergen op Zoom. In het veengebied van Brabant lagen de landen van Breda (de Baronie) en van Bergen op Zoom (het Markiezaat). Essen en Kalmthout hoorden onder de abt van Tongerlo en Wuustwezel had een eigen dorpsheer. De plaatselijke heren waren in die tijd eigenaar van de woeste gronden waarin de veengebieden lagen waaruit men turf of zout kon winnen.

In deze streek lagen op veel plaatsen grote veenpaketten van drie meter dik en soms zelfs meer. Dat veen had zich daar vanaf de laatste ijstijd, zo'n 10.000 jaar geleden, gevormd maar de grote uitgestrektheid werd pas ongeveer 4.000 jaar geleden bereikt. Het veen groeide door tot de mens er vanaf ongeveer het jaar 1250 de schop in stak. De gebruikelijke naam voor veen is in deze streek 'moer'.

Op school leerden we ook dat de Vlaamse steden als Ieper, Brugge en Gent al voor 1300 erg welvarend waren. Voor brandstof gingen die steden na 1250 turfgebieden zoeken in de Vlaamse kustvlakte, vooral in het noorden, het huidige Zeeuws-Vlaanderen. Vanaf 1264 gingen ze verder en kwamen ook Brabant en de zuidrand van Holland binnen hun bereik. Tot het jaar 1300 kochten kloosters, stedelijke instellingen, stedelingen en ridders uit Vlaanderen bij Halsteren, Huijbergen, Roosendaal, Steenbergen, Zevenbergen en Etten veengebieden om daar grootschalig turf te winnen. Pas vanaf 1300 zien we ook moerkopers uit Brabant zelf optreden. De turfwinning schoof toen verder op naar het zuiden. Steeds langere turfvaarten verbonden de veengebieden met de bevaarbare rivieren. Waar een vaart aan de rivier kwam, werd een overslaghaven, een turfhoofd, aangelegd. Daar werd de turf uit de kleine turfschuiten (pleyten,vletten)

geladen, verkocht en op zeewaardige schepen gezet. De laatste velden waar turf werd gestoken, lagen tegen de Kalmthoutse Heide (De Nol, 1733) en tussen Nieuwmoer en Achtmaal (De Maatjes, 1744). In deze periode werd een groot aantal nieuwe dorpen uit de grond gestampt en ontwikkelden de oudere steden Geertruidenberg, Breda en Bergen op Zoom zich verder. De turf- en zouthandel speelden vooral in deze laatste plaats een rol. Dankzij de zoutwinning groeiden plaatsjes als Steenbergen en Zevenbergen uit tot stad.

Rond 1750 was het veen hier grotendeels verdwenen. In het binnenland van het graafschap Holland werd al eeuwen turf gestoken door de plaatselijke boeren. Vanaf 1600 doken er in Delft Brabantse turfkopers op, omdat door de Tachtigjarige Oorlog de Brabantse turfproductie stil lag. De Brabantse Turfmarkt in Delft herinnert daar nog aan. Vanuit Brabant werd rond 1550 een grootschalige turfgraverij begonnen in Veenendaal. Het was een Antwerps initiatief met hulp van moerlieden uit Roosendaal. Deze groep kreeg daar concurrentie van enkele Utrechtse heren, die het daarna ook eens in zuidwestelijk Friesland gingen proberen: Heerenveen! Zo loopt er een historische lijn van de Vlaamse moeren via Brabant, Veenendaal en Heerenveen naar de Noord-Nederlandse veengebieden.

In westelijk Noord-Brabant werd in een tijdsbestek van 500 jaar voor miljoenen guldens aan turf en zout gewonnen. Het meeste geld ging naar de heren, de abdijen en de moerondernemingen. Toch merkte ook de gewone man wel wat van die economisch stimulans. In de steden en dorpen waar turfhoofden of zoutketen aanwezig waren, pikten zij een graantje mee, dankzij de bedrijvigheid die aan turf en zout verbonden was. Je moet dan denken aan scheepsbouwers, smeden, wagenmakers, voerlieden, turfdragers en herbergiers. Ook het gesjouw met turf op de turfhoofden en de raffinage van het zout leverden veel werk op.

TURFGREEP	VAPEUR	VLAGZEIS	SCHIETSCHOP
Met deze turfgreep met klos werd de turf op maat gestoken. De klos zorgde er voor dat niet te diep werd gestoken.	De vapeur of turfbot heeft opstaande zijboorden zodat de zijkant van dikke turfblokken losgestoken kon worden.	De vlagzeis werd gebruikt om planten te verwijderen voor het veen afgegraven werd.	Een schietschop had een schuine steel en werd gebruikt om door harde turf te steken.

GASTELS LAAG ALS VOORBEELD

Om een beeld te geven van de turfwinning in de middeleeuwen, nemen we het Gastels Laag als voorbeeld. In de zomer van 1995 liet Staatsbosbeheer in het kader van een natuurbouwproject een terrein van twaalf hectaren afgraven tot zestig centimeter onder zeeniveau. Daarbij kwam een veenlaag bloot waarvan de oppervlakte vanwege de warme zomer sterk verdroogde. Door die verdroging kwamen zelden waargenomen sporen van een grootschalige turfgraverij van rond het jaar 1300 aan het licht. Het ging om het restant van een veenlaag waarin sporen van het turfsteken zichtbaar werden. Deze oudste sporen waren op sommige plaatsen verstoord door latere activiteiten in het gebied, zoals boerenkuilen waaruit de laatste laag veen was gehaald.
Uit bestudering van de archieven en onderzoek van het gebied zelf trok onderzoeker Karel Leenders de conclusie dat de veenlaag ter plaatse maximaal een dikte van 2,5 meter haalde. De laag die men indertijd had laten liggen, was op sommige plaatsen nog negentig centimeter dik.
Eén van de Brabantse kloosters dat al vóór 1300 venen verkreeg, was het toen nog zeven kilometer ten zuidwesten van het Gastels Laag gelegen nonnenklooster Sint-Catharinadal. Dit klooster was in 1271 gesticht op een hoge zandrug bij Vroenhout, tussen Wouw en Roosendaal. Het lag aan de rand van de lage gronden van het huidige Kruisland. In 1288 zag het klooster haar landerijen in dat lage gebied overstroomd worden. In 1295 verhuisde de kloostergemeenschap vanwege de voortdurende wateroverlast naar Breda.
Op 10 september 1289 verkreeg Catharinadal van de heer van Breda ruim 150 hectare moer, heide en wildert. Dit terrein omvatte waarschijnlijk juist het gebied van het Gastels Laag en directe omgeving. Deze moeruitgifte past in een reeks, die alle moeren in deze omgeving omvatte: in 1290 ten oosten van de Langenberg; in 1291 het Oudenbossche Laag ten zuidoosten van de Heinsberg en in 1293 een strook ten zuidwesten van de Heinsberg. In de periode van 1287 tot 1290 werd aan een consortium van Vlamingen een 1450 hectare groot veengebied ten oosten van Roosendaal uitgegeven: de Moer van de Vlamingen. In 1275 had de heer van Breda al veengronden in de omgeving van Oudenbosch uitgegeven aan de abdij van Sint-Bernaards aan de Schelde bij Antwerpen.
De uitgifte aan Catharinadal lokaliseerde Karel Leenders in het gebied van het Gastels Laag. In een oorkonde is sprake van een oppervlakte van tien hoeven grond. Iedere hoeve omvatte hier twaalf bunders en iedere bunder staat voor ongeveer 1,265 hectare. De totale oppervlakte komt daarmee op ongeveer 152 hectare.

Dit terrein werd in de oorkonde gesitueerd *inter Ghestele et Rosendale in loco qui vulgariter dicitur Pusebergh*. *Ghestele* is Oud-Gastel, de parochie waartoe het Gastels Laag behoorde. *Rosendale* is Roosendaal, waartoe in die dagen nog heel de Moer van de Vlamingen, het gebied van Zegge ten zuiden van de Langenberg, gerekend werd. Daarmee reikte 'Roosendaal' tot op 750 meter ten zuiden van dit gebied.
De *Pusebergh* moet haast wel de hoogte zijn die later steeds de Heinsberg werd genoemd. Uit de oorkonde blijkt dat het terrein naast veen ook *mirici* en *wastine* (heide en wildernis) omvatte.
Het is vrijwel zeker dat de kloosterzusters niet zelf aan het werk zijn geweest in het gebied, maar dat de werkzaamheden zijn uitbesteed aan een mannenklooster. Duidelijkheid hierover bestaat echter niet.

De Roosendaalse Vaart in de buurt van 'Venetië'.
Ook nu nog is dat een nat gebied tussen Nieuwmoer en Horendonk.

ONTWATERING

Voordat een veengebied afgegraven kon worden, moest het ontwaterd en ontsloten worden met een turfvaart. Dat ontwateren gebeurde door de aanleg van *ryolen*. Dat waren sloten die het water uit het concessiegebied naar zijvaarten afvoerden. Die zijvaarten werden verbonden met de hoofdvaarten. Door het uitdiepen van bestaande waterlopen en het graven van turfvaarten werd niet alleen het overtollige water afgevoerd, maar werd ook een mogelijkheid gecreëerd om de gedroogde turf per schuit af te voeren. Daarbij werd meestal gekeken naar de mogelijkheid om dat op de eenvoudigste manier te realiseren, maar soms speelden de economische belangen van een uitvoerhaven of de belangen van de lokale heer een overheersende rol.

In het geval van het Gastels Laag zal de turf afgevoerd zijn in de richting van de Oudenbossche haven die in 1300-1301 gegraven werd. In oorkondes van 1301 en 1302 is sprake van *die zoute vaert, die si ons hebben doen graven van Gherads varde van der Meere te Barlebosche waert*. Vanuit die haven werd de turf uitgevoerd naar plaatsen in Vlaanderen en Holland.
In 1995 werd de turfvaart binnen het Gastels Laag niet terug gevonden. Het gebied is later overstroomd en het is goed mogelijk dat het gebied later anders is ingericht. Mogelijk valt één van de huidige bredere sloten samen met de voormalige turfvaart.

Een interessante herinnering aan het turfverleden van West-Brabant zijn de 'tegeltjes' die in 1995 tevoorschijn kwamen in het Gastels Laag. Inmiddels is dit gebied onder water gezet om als natuurgebied te dienen.

HET STEKEN VAN HET VEEN

In het Gastels Laag lag een veenpakket van ongeveer 152 hectare met een dikte van hooguit 2,5 meter. Hoe lang het vervenen geduurd heeft, is niet duidelijk. Karel Leenders denkt aan tien tot twintig jaar. Hij dateerde de afgraving op vroeg veertiende eeuw (1310). Op de in 1995 afgegraven twaalf hectaren werd een 'tegelvloertje' zichtbaar. Dit werd gevormd door de doorgeschoten insteken van de turfspade in de laatste laag weggehaalde turf. Door het vijf centimeter diep uitdrogen van de vrijgelegde veenlaag en de daarmee gepaard gaande krimp, kwamen deze insteken open te staan. Daardoor waren ze duidelijk zichtbaar en de uitgestrektheid van het tegelpatroon wijst op een grootschalige en systematische turfafgraving. De sporen waren zo duidelijk dat de maat en vorm van de turfspaden afgelezen kon worden. In de regel stak men met een platte spade, die zo'n 20 cm breed was. Daarmee kon men goed op rechte lijnen werken. De turf werd in blokken uitgestoken en te drogen gelegd. Na het drogen was het gewicht ongeveer een derde deel van het oorspronkelijke gewicht. Een groot deel van het water was dan al verdampt.

De turfjes waren niet zo groot: 15 bij 18 cm. Als ze gedroogd waren, krompen ze. Bekend is dat de gedroogde turf in deze streek in die tijd de vorm had van kubusjes van ongeveer 10 x 10 x 10 cm. In het Gastels Laag zijn in 1995 als experiment twee turfjes van 20 bij 20 cm gestoken uit het zwarte veen. Deze waren na vijf maanden drogen in een schuurtje gekrompen tot 15 bij 15 centimeter.

Op deze schoolplaat wordt de winning van hoogveen in beeld gebracht.
De turf wordt gestoken, met kruiwagens afgevoerd en te drogen gezet in 'kloten'.

Voor zover bekend is dit de enige foto van turfwinning in West-Brabant.
Hij zou in 1897 gemaakt zijn in de omgeving van Moerstraten. (Fotocollectie De Vierschaer Wouw)

VERVOEREN VAN DE TURF

De gedroogde turf werd via turfvaarten per boot afgevoerd naar de uitvoerhavens. Die vaarten werden met de hand gegraven. Ze vroegen jaarlijks veel onderhoud, zoals uit archiefstukken blijkt, waarin sprake is van betalingen voor het uitdiepen van de vaarten, het onderhoud van de sluisjes en het onderhouden van de paden langs de vaarten.

Daar waren veel arbeiders voor nodig en ook voor het steken van de turf. De veenarbeiders overnachtten in schamele bouwsels, in keten, in de buurt van het veen. Soms ontstonden daar later dorpen uit zoals Nieuwmoer, Rucphen en Schijf. Het vervoer van de gedroogde turf vond plaats in smalle, platte schuiten (pleyten of vletten) die meestal met mankracht door de turfvaarten werden getrokken. Veel turfvaarten zijn nog in het landschap aanwezig. Andere werden later gedempt en fungeren nu als verkeersweg, zoals de weg van Zevenbergen naar Wagenberg.

De turfschuiten werden naar de turfhoofden (de anthoofden) in de havens van Bergen op Zoom, Breda, Leur, Oudenbosch, Roosendaal, Steenbergen, Terheijden en Zevenbergen getrokken. Daar werd de turf verhandeld. Een deel was voor eigen gebruik, maar het merendeel van de turf werd overgeladen voor transport naar Brugge, Gent, Antwerpen en kleine Vlaamse en Hollandse steden. Bekend is dat vanuit westelijk Noord-Brabant ook turf naar Londen en Hamburg werd vervoerd.

RELICTEN VAN TURFWINNING

In het landschap zijn vooral de komvormige laagtes, waar het veen in het verleden ontstond en werd gewonnen, goed te herkennen. Als het om grotere gebieden gaat, zoals bij het Halsters Laag, de gebieden onder Schijf en het gebied tussen Zegge en Roosendaal, is dat een stuk moeilijker te zien. De hogere randen zijn vaak goed te herkennen. Zo ligt het dorp Zegge duidelijk wat hoger dan de landerijen ten westen en noorden ervan.

De perceelsverdeling van het gebied Kelsdonk bij Etten-Leur is vanaf de weg goed te zien: lange smalle stroken land. Daar gaat het om veenland dat vooral als hooiland gebruikt werd en waarin later door de boeren wat turf gewonnen werd. Die boerenkuilen zijn nu aan het verlanden en we herkennen ze als kleine bosjes. Tussen Zegge en Roosendaal herinnert het wegenpatroon aan de rechte, vierkante blokken waarin het gebied in 1297 werd verdeeld toen de moergrond werd uitgegeven. Een van de wegen daar heet nog altijd Spiekestraat, naar de Brugse turfondernemer Gerard de Spikere van rond 1290!

Meer dan 300 kilometer hoofdvaart werd in de loop van de eeuwen gegraven. Die hoofdvaarten waren minimaal vier meter breed. Niet al die vaarten hebben nog dezelfde breedte als in hun glorietijd. Langs veel vaarten zijn de jaagpaden verdwenen en bij andere zijn de randen begroeid met bomen en struiken, zoals dat het geval is bij de Zoom, de turfvaart naar Bergen op Zoom. Sommige turfvaarten zijn tegenwoordig niet meer dan een sloot langs een weg. Andere liggen er nog

▲ *Turfschuiten waren smalle platbodems (pleyten), die geschikt waren om door de nauwe turfvaarten getrokken te worden. Waarschijnlijk gingen er 40.000 turfjes op een pleyt. Ze werden door mensen voortgetrokken.*

▲ *De Krampenloop werd aangelegd in 1280 om de turf uit het gebied ten zuidoosten van Roosendaal te vervoeren.*

gaaf bij, zoals de Breede Vaart onder Drimmelen en de Vossenbergsevaart onder Etten-Leur. De rest is verdwenen of is gedempt en wordt als weg gebruikt. Een mooi voorbeeld is de Schijfse Vaartkant. Dat is een mooie, rechte weg met hier en daar een flauwe bocht. Zevenbergen lag op het eind van een lange turfvaart. Nu razen daarover de auto's voort.

Wanneer een konvooi pleyten met turf een stuw passeerde, stroomde veel water uit een hoger gelegen compartiment mee. Ter compensatie kon uit nabijgelegen vennen water worden ingelaten. Het ven de Lokker in de Pannenhoef onder Zundert, de Oude Zoek bij Schijf en de Grote en Kleine Houwer onder Wouwse Plantage waren zulke waterbuffers. De oude havens van weleer zijn er soms nog. In Bergen op Zoom, Roosendaal, Oudenbosch, Leur, Breda, Terheijden heeft de bedrijvigheid van de middeleeuwse turfhandel plaatsgemaakt voor de pleziervaart. In Zevenbergen werd de haven, die de as van de stad vormde, gedempt en werd het doorzicht langs die as gebroken met een betonnen bouwwerk. De Drimmelense jachthaven is nieuw, de oude haven lag ergens ver weg in de Biesbosch.

Het Stappersven werd uitgebaggerd voor de turfwinning. Later diende het als waterreservoir als er te weinig water in de Oude Moervaart stond.

ZOUTWINNING UIT TURF

Ten noorden van de lijn Halsteren – Wagenberg en langs de Schelde lag het veen erg laag. Vanuit Zeeland kon daar het zoute water in doordringen. De middeleeuwers wonnen dat zout terug door eerst turf te steken, die te drogen en te verbranden en vervolgens de zoute as (*zelle*), aangelengd met nog meer zout water, te raffineren tot mooi wit zout. Zout was belangrijk voor de voedselconservering (pekelen). De raffinage gebeurde in zoutketen, het maken van de zoute as gebeurde verspreid in de lage venen in het onbedijkte gebied. De plekken waar men zoute turf groef, werden voor de veiligheid omgeven met een dijkje: een moerdijk. Ook werkte men vanaf kunstmatige heuvels die 'opdrachten' werden genoemd. Wanneer een gebied uitgeturfd was, verliet men het. De zee nam er dan bezit van en zo kon de 'waterwolf' steeds verder oostwaarts doordringen.

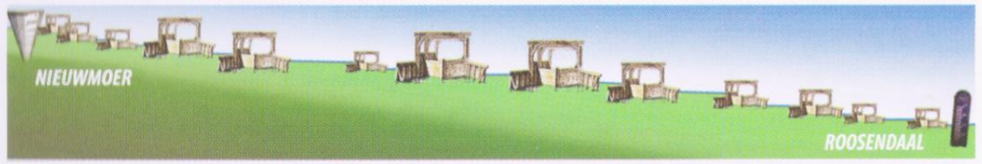

▲ *Het hoogteverschil tussen Nieuwmoer en Roosendaal was ruim dertien meter. Sluisjes moesten er voor zorgen dat er voldoende water in de vaart bleef. Het is niet bekend hoe die sluisjes er precies uitgezien hebben.*

In westelijk Noord-Brabant zien we de vroegste zoutwinning bij Steenbergen. Later gebeurt dat steeds oostelijker (Klundert, Zevenbergen, Oudenbosch), tot ter hoogte van de Moerdijkbruggen toe. Zo ligt er bij Hoge Zwaluwe nog een 'Zoute Dijk'. Verder oostwaarts kwam het zout niet, want de Sint-Elisabethsvloed van 1421 maakte dat sindsdien veel zoet rivierwater over de streek uitstroomde. In dezelfde tijd kwam bovendien ruw zout van de Franse en Iberische kusten beschikbaar. Dat was veel goedkoper en minder bewerkelijk dan de zoute as uit de streek zelf die tot dan gebruikt werd. Dat was de doodsteek voor de zoute moernering.

Steenbergen neemt een bijzondere plaats in binnen de turfgeschiedenis, omdat dit stadje zo sterk met de zoutwinning uit turf te maken heeft. De economie draaide er helemaal op en toen men na 1400 niet overschakelde op raffinage van geïmporteerd ruwzout, prees Steenbergen zich helemaal uit de markt. De stad ging toen sterk achteruit. Zevenbergen begon als een turfuitvoerhaven en werd daarna een havenplaats met een agrarisch achterland.

◀ *De resten van een sluisje waardoor het water vanuit het Stappersven in de Spillebeek kon stromen. Het verlengde was de Zoom, die in de middeleeuwen de Oude Moervaart heette.*

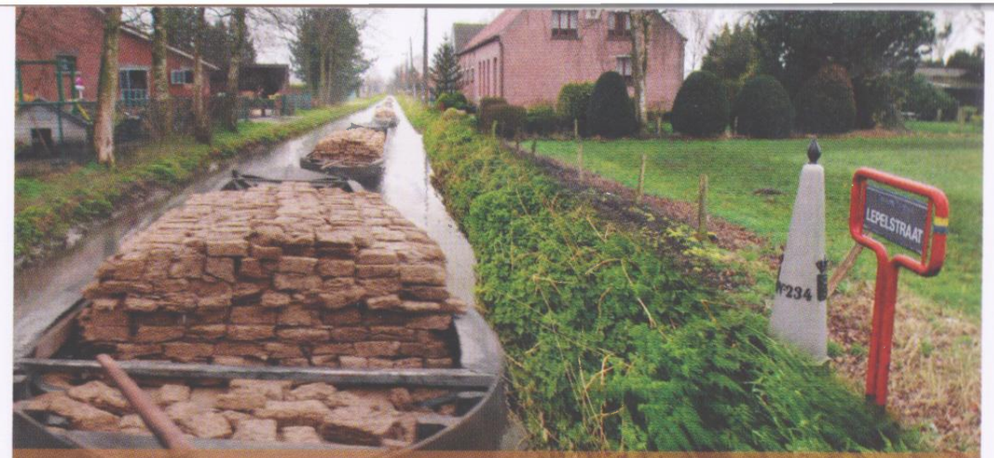

De Lepelstraat aan de grens tussen Nieuwmoer en Achtmaal was ooit een turfvaart. Vanuit dit gebied werd turf naar Roosendaal en Breda vervoerd. Ben Steffen maakte deze montagefoto.

Na 1370 ging men daar echter zoute turf graven die in Zevenbergen geraffineerd werd. Het plaatsje bloeide daar zo sterk van op dat het in de jaren daarna echt een stad werd.

Bij Nispen werd over de Molenbeek een aquaduct aangelegd in de Jan van Nispenvaart. In deze montagefoto van Ben Steffen is een mogelijke reconstructie weergegeven. Er is alleen bekend dat voor het aquaduct hout werd gebruikt.

Na het proces van zoutraffinage bleef veel restafval achter, de verontreinigde as. Dat werd *zel-as* genoemd. In Steenbergen werd die *zel-as* gebruikt om na een stadsbrand het oude gedeelte van de stad op te hogen. Een groot deel van de stad staat op een halve meter en meer van deze *zel-as*. Ook in Bergen op Zoom stonden zoutziederijen en met de *zel-as* werd een deel van het Havenkwartier opgehoogd. Elders werd het spul op grote hopen gegooid: *zelkes* of *zellebergen*. Een straat in Oudenbosch en een verzorgingshuis heten zo. In de zoutpannen koekte tijdens het indampen een restant vast dat *keetspek* werd genoemd en met hamers uit de ijzeren pannen geslagen moest worden. Dat zorgde voor een hels kabaal.

OVERSTROMINGEN EN NIEUWE POLDERS

De turfwinning voor zout, het *darinkdelven*, vond zowel binnen als buiten de dijken plaats. Als het buitendijks gebeurde, werden soms kleine moerdijkjes aangelegd om de moergronden tijdelijk watervrij te houden. Het dorp Moerdijk dankt haar naam aan dit soort dijkjes. In de polders zelf werd vaak tot vlak onder de dijk de turf weggegraven. Daardoor verzwakten de dijken. Stormvloeden waren funest voor het gebied. Tussen Steenbergen en Wagenberg kwam het gebied geleidelijk steeds verder onder getijdeninvloed. De Sint-Elisabethsvloeden in 1421 en 1424 richtten daardoor vooral in het oosten veel schade aan.

In het Scheldegebied hadden de Sint-Felixvloed in 1530 en de Allerheiligenvloed in 1570 tot gevolg dat heel veel land verloren ging. De golven sloegen over de dijken en ondergroeven die aan de binnenzijde, waardoor ze inzakten en de golven vrij spel kregen.
Tussen Steenbergen en Wagenberg leidde de Sint-Elisabethsvloed er ook toe dat vanaf 1421 slibrijk rivierwater uit Maas en Merwede over het geïnundeerde gebied kon uitstromen. Zo werd daar in de loop van de jaren een dikke kleilaag over het nog aanwezige veen afgezet. Na een eeuw of meer werden de verdronken gebieden door inpoldering weer teruggewonnen op de zee, maar de turfwinningrelicten en de dorpjes waren verdwenen.
Wegen met de naam 'Zeedijk' liggen vaak kilometers van de zee af, maar die houden de herinnering levend aan de tijd dat ze inderdaad de polder tegen het zeewater beschermden. Bijna alle West-Brabantse kleipolders zijn niet ouder dan 500 jaar, omdat ze opnieuw herwonnen moesten worden op de zee. Dat er inderdaad nog veel veen onder de huidige kleilaag zit, kwam tijdens de watersnoodramp van 1953 aan het licht, toen bij Moerdijk nog bonken veen kwamen bovendrijven.

De turf uit de Vlaamse Moeren werd verscheept via de Deurlechtsevaart naar het turfhoofd aan de Roosendaalse Vliet. Op de achtergrond de Kapelberg.

De turftonders en tonsters telden de hoeveelheid turf bij verkoop.

NIEUWE HEIDE EN DE BOSSEN

Na de turfwinning gebruikte men het land soms direct al voor de landbouw en veeteelt. Andere gebieden bleven nog lang ongebruikt liggen en veranderden in natte heidevelden waar zelfs weer nieuw veen ontstond. Dat gebeurde vooral ten zuiden van de lijn Roosendaal, Etten en Breda. Dit verschil vond zijn oorsprong in een belangrijke voorwaarde uit de moerconcessies: kochten de moerlieden alleen de veenlaag, of ook de ondergrond? Alleen in dat laatste geval deden ze hun best om de vrijgegraven zandgrond te ontginnen. Dit leidde ondermeer tot een reeks van landgoederen. In het eerste geval hadden de moerkopers alleen belangstelling voor de turf en niet voor de grond die er onder lag. De turfvaarten raakten verwaarloosd, slibden dicht of kregen een functie als weg, als waterafvoer of als watervoorziening voor de industrie. De Zoom kreeg zelfs een functie in de verdediging van de stad Bergen op Zoom.

Het water kon gebruikt worden om de laagliggende gebieden rondom de stad onder water te zetten. Ook de overlaadplaatsen, de turfhoofden of anthoofden, verdwenen of kregen een andere functie. Vaak herinnert een naam in een plaats nog wel aan die vroegere functie.
Vooral vanaf 1850 is men de natte heide weer gaan ontginnen. Eerst gebeurde dat door het aanplanten van dennenbossen, want om er boerenland van te maken had men mest nodig en die was schaars en duur. Pas toen na 1910 de kunstmest ruim beschikbaar was en betaalbaar werd, kon aan grootschalige ontginning tot landbouwgrond gedacht worden. Daar is men tot ongeveer 1960 mee bezig geweest. Wat er toen nog restte aan natte heide en stuifzand wordt sindsdien ervaren en beschermd als "natuur". Maar het is dus land met een lange en dramatische voorgeschiedenis!

Roosendaal/Den Haag, juli 2012

Uit turf die aan zeewater blootgesteld was tijdens overstromingen, kon zout gewonnen worden. Dat was een ingewikkeld proces dat op deze schoolplaat in beeld gebracht wordt.

Met dank aan Karel Leenders die de bouwstenen leverde voor deze inleiding en Ad van de Bulck voor zijn aanvullingen. Bij het samenstellen van dit artikel werd gebruik gemaakt van de volgende boeken:

Leenders, K.A.H.W.
Verdwenen Venen. Een onderzoek naar de ligging en exploitatie van thans verdwenen venen in het gebied tussen Antwerpen, Turnhout, Geertruidenberg en Willemstad. 1250-1750. (Brussel/Wageningen, 1989).

Leenders, K.A.H.W.
Landschapsgeschiedenis van het Gastels Laag. (Den Haag, 2000).

Leenders, K.A.H.W.
Sporen in het landschap. Vijf eeuwen turfwinning tussen Wuustwezel en Roosendaal.(Antwerpen, 2012).

En het fotoboek:

Heemkundekring 'De Vrijheijt van Rosendale'
'Het Bruine goud van Roosendaal' met foto's van Ben Steffen. (Roosendaal, 2006).

1. LANGS DE ZOOM EN DE BRABANTSE WAL

LENGTE
Circa 39 kilometer

STARTPUNT
De Grote Markt in Bergen op Zoom

OMSCHRIJVING
In de stad Bergen op Zoom rijdt u eerst langs het Markiezenhof en volgt u de loop van de Grebbe, die hier ondergronds nog aanwezig is. Dan rijdt u langs turfvaart de Zoom die in de stad door de Brabantse Wal werd gegraven. Die turfvaart volgt u door een wisselend landschap tot aan de Belgische grens. Via Huijbergen, Hoogerheide en Woensdrecht komt u opnieuw aan de rand van de Brabantse Wal en bij de polders waar turf werd gewonnen en zout uit turf werd gehaald.

In de directe omgeving is voldoende parkeergelegenheid. U kunt de route ook in Wouwse Plantage, Huijbergen, Hoogerheide of Woensdrecht beginnen en op elk ander willekeurig punt in de routebeschrijving.

AANVULLENDE INFORMATIE
- VVV Brabantse Wal, Kortemeestraat 19, 4611 TL Bergen op Zoom. www.vvvbrabantsewal.nl.
- Bezoek de website: www.markiezenhof.nl.
- Geschiedkundige Kring van Stad en Land van Bergen op Zoom. www.geschiedkundigekringboz.nl.

Tip!

Breng eens een bezoek aan Stads- en Regiomuseum Markiezenhof aan de Steenbergsestraat 8 in Bergen op Zoom. Daar vindt u ook het Kermismuseum en regelmatig wisselexposities.

Tip!

In Huijbergen is een bezoek aan het Wilhelmietenmuseum aan de Staartsestraat 2 de moeite waard.

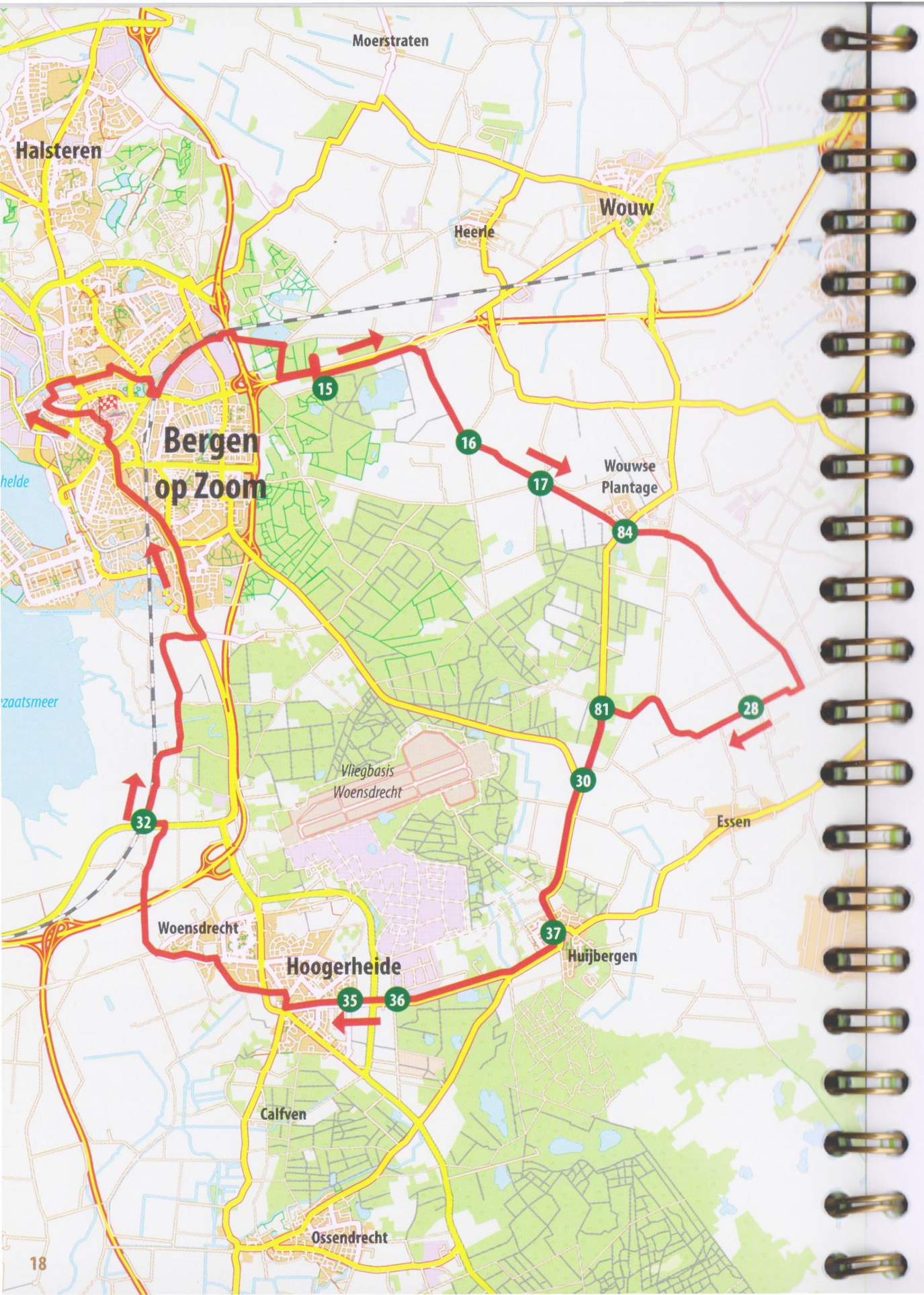

De pijlpuntjes met de groene cijfers verwijzen naar de beschrijvingen op de volgende pagina's.

1 U start op de Grote Markt in Bergen op Zoom vóór het stadhuis. Ga met het gezicht naar hotel De Draak staan en ga links de Fortuinstraat in.
2 Op de kruising rechtdoor de Steenbergsestraat in tot aan het plein voor het Markiezenhof (Beursplein). ▸1
3 Eerste straat linksaf (Moeregrebstraat). ▸2
4 Steek de Westersingel over en blijf de Moeregrebstraat volgen. ▸3
5 Weg gaat over in Noordzijde Haven. ▸4
6 Aan het eind van de weg rechtsaf (Rijtuigweg).
7 Eerste weg linksaf (Smitsvest). ▸5
8 Op rotonde rechtsaf (Boerenverdriet).
9 Aan het eind van de weg naar rechts met de weg meebuigen.
10 Direct over de Zoomdam linksaf (Zuidzijde Zoom). ▸6
11 Na enkele honderden meters linksaf de brug over de Zoom nemen.
12 Aan het eind van de brug rechtsaf en direct weer rechtsaf het fietspad volgen (Noordzijde Zoom). ▸7
13 De Ravelstraat oversteken en Noordzijde Zoom blijven volgen.
14 Einde weg rechtsaf (Buitenvest). ▸8
15 Aan het einde van de weg linksaf richting spoorwegovergang.
16 Over de spoorwegovergang direct linksaf (Wattweg). ▸9
17 Marconilaan bij de verkeerslichten oversteken en Wattweg blijven volgen.
18 De weg gaat over in Moervaart en draait met een brug over de Zoom. ▸10
19 Weg blijven volgen tot Bergsebaan en daar rechtsaf slaan.
20 Einde weg linksaf (Ruytershoveweg). Vanaf hier naar knooppunt 15 rijden.
21 Volg de knooppunten 15-16-17-84 tot in het dorp Wouwse Plantage. ▸11
22 Steek de Plantagebaan in het dorp Wouwse Plantage over en blijf het fietspad langs de Zoom volgen.
23 Het pad komt uit op de Schouwenbaan. Hier rechtsaf de brug over en direct linksaf het fietspad naast de Zoom volgen. ▸12
24 Aan het einde van het fietspad rechtsaf (Hollandse Dreef). ▸13
25 Volg vanaf hier de knooppunten 81-30-37-36-35. ▸14
26 Bij knooppunt 35 **niet** afdraaien richting knooppunt 31 maar de weg blijven volgen richting de kerk (Huijbergseweg).
27 Aan het eind van de straat rechtsaf het dorp Hoogerheide in draaien (Raadhuisstraat).

vervolg route ▸▸

28 Na enkele honderden meters linksaf Onderstal indraaien. Deze gaat onder de randweg door.
29 Aan het einde van de weg linksaf (Dorpsstraat).
30 Deze weg door het dorp Woensdrecht blijven volgen.
31 De weg gaat bij het uitrijden van het dorp over in Langeweg.
32 Aan het einde van de weg linksaf (Reimerswaalweg).
33 Net voor het spoorwegviaduct rechtsaf. Knooppuntroute 18 volgen tot waar de route op de Antwerpsestraatweg uitkomt (± 2,5 km). ▸15
34 Op de Antwerpsestraatweg linksaf richting Bergen op Zoom.
35 Deze weg blijven volgen richting centrum. De weg gaat over in de Antwerpsestraat.
36 De kruising met de Auvergnestraat en de Van Dedemstraat recht oversteken (hier staan verkeerslichten).
37 Tweede straat rechtsaf (Hoogstraat).
38 Deze komt uit op de Grote Markt.

BEZIENSWAARDIGHEDEN

▸1 Onder dit plein loopt nog steeds de waterloop de Grebbe die in de dertiende eeuw als afwateringskanaal werd gegraven. In de tweede helft van de dertiende eeuw kreeg de waterloop ook de functie van turfvaart, omdat men ten oosten van de stad in de Lage Meren en in het Halsters Laag was begonnen met het winnen van turf.

In 1922 heerste er nog volop bedrijvigheid in de haven van Bergen op Zoom. Turfschuiten waren toen al eeuwen uit het havenbeeld verdwenen.

Door de groei van de stad was het eind vijftiende eeuw noodzakelijk om de Grebbe te overkluizen. Dat gebeurde voor het eerst bij de bouw van het Markiezenhof om ruimte te maken voor de woonvleugels en de kleine binnenplaats. De burgers volgden het voorbeeld van hun bestuurder en nu is de Grebbe helemaal uit het stadbeeld verdwenen, want pleinen, woningen en tuinen onttrekken het water aan het zicht. De laatste overkluizing vond plaats in de jaren vijftig van de twintigste eeuw.

In het begin van de 21e eeuw vroeg een lokale belangenorganisatie, de Vereniging Binnenstad, de monumentenstatus aan voor de Grebbe. Na toekenning daarvan was de gemeente verplicht tot restauratie. Alle gewelven zijn gerestaureerd en de Grebbe doet nu dienst als afvoer van hemelwater bij stortbuien en met behulp van een kunststof buis als riool voor een beperkt aantal centrumwoningen. De Grebbe is op sommige plaatsen zo groot dat je er met een auto door zou kunnen rijden.

▸2 De huizen aan de linkerzijde van de Moeregrebstraat staan op de gewelven van de Grebbe.

▸3 De tuinmuur links in deze straat staat eveneens op de Grebbe, die hier pas in de jaren vijftig van de twintigste eeuw is overkluisd.

▸4 De Grebbe mondde uit in de haven en daar werd de turf overgeslagen. Een deel was voor eigen gebruik, maar er werd vooral turf vervoerd naar de Vlaamse steden Gent en Brugge en ook naar Antwerpen. In het noorden van het graafschap Vlaanderen was toen alle veen al tot turf verwerkt. Door de toenemende overkluizing werd het in de zestiende eeuw steeds moeilijker om met turfvletten de Grebbe te bevaren. De stad heeft toen de stadsgracht ten noorden van de stad bevaarbaar gemaakt. Het anthoofd, het turfhoofd in de overslaghaven, werd toen verlegd naar wat nu het Noordland is, halverwege de Noordlandseweg.

▸5 De Smitsvest is een overblijfsel van de vroegere vestingwerken. De muur ten zuiden ervan is het restant van bastion Gadalière. In 1867 werd besloten om de vesting Bergen op Zoom te ontmantelen. Het was daarbij nodig dat de Zoom, die Bergen op Zoom verbond met de turfgebieden ten zuidoosten van de stad, werd verlegd. Een enorm werk dat tussen 1871 en 1884 plaatsvond als onderdeel van de ontmanteling van de vesting. Pas nadat de nieuwe bedding voor de Zoom was gegraven, kon de ontmanteling van het noordelijk deel van de vesting plaatsvinden. De Zoom was toen al lang geen turfvaart meer, maar deed dienst voor de aanvoer van zoet water dat Bergse bedrijven, zoals de suikerfabrieken hard nodig hadden.

▸6 Bij de Zoomdam is duidelijk te zien hoe diep de arbeiders eind negentiende eeuw moesten graven om een goede waterafvoer mogelijk te maken. Dat had overigens nog wel de nodige voeten in de aarde, want de oesterkwekers vreesden dat er nu te veel zoet water in de Schelde zou komen. Bovendien werden er processen gevoerd over uitwegen van grondeigenaren en het aanleggen van bruggen.

Aan het eind van de negentiende eeuw kreeg de Zoom een nieuwe loop. Om de afwatering goed te regelen, moest tot een flinke diepte gegraven worden. Op deze ansichtkaart uit 1910 is dat goed te zien.

7 In dit deel van de Zoom zijn nog de betonnen blokken te zien die in de Tweede Wereldoorlog door de Duitsers werden geplaatst. Die betonnen blokken moesten voorkomen dat geallieerde tanks de Zoom over konden steken. Rondom Bergen op Zoom liep een anti-tankgracht. De Zoom was een onderdeel van deze verdedigingsgordel.

Deze betonnen blokken moesten voorkomen dat de geallieerde troepen in 1944 de Zoom over zouden steken met hun tanks.

8 Vlakbij de Buitenvest staat de voormalige wasserij 'De Zoom'. Een goede plaats als u bedenkt dat het Zoomwater hier nog schoon was. In de middeleeuwen werd het water van de Zoom gebruikt door de vele bierbrouwerijen in de stad, maar ook de wolbewerkers, de leerlooiers en andere ambachtslieden gebruikten het water. Dat werd vervolgens terug in de vaart geloosd met een penetrante stank in de haven als gevolg!
De Zoom gaat hier onder de spoorlijn door, maar wij moeten een omtrekkende beweging maken om de spoorlijn over te steken.

9 In de Wattweg 'pikt' u de Zoom weer op, die langs de spoorlijn loopt. U bent hier in de Lage Meren, een gebied waar vrij snel na de stichting van de stad Bergen op Zoom, omstreeks 1200, al turf werd gestoken.

10 De weg en de turfvaart gaan hier onder de A4 door. De naam Moervaart is de oude benaming van de Zoom. In de 17de eeuw raakte de naam Moervaart buiten gebruik en werd steeds vaker over de Zoom gesproken.
Wat verderop vindt u een sluisje in de Zoom. Dit is geen sluisje uit de tijd dat de Zoom als turfvaart werd gebruikt. Het is veel later gebouwd om de waterstand te reguleren. Op enkele andere plaatsen in de vaart is ook zo'n sluisje te zien.
Links ligt een grote waterplas: de Zanderijen. Deze plas ontstond toen de Staatsspoorwegen in de negentiende eeuw hier zand wonnen voor de aanleg van de spoordammen in Zeeland. Aan de rand staat nog het pomphuisje waarmee water uit de Zanderijen in de Zoom gepompt kon worden voor de suikerfabrieken en de spiritusfabriek in Bergen op Zoom.

Eén van de sluisjes die nu nog in de Zoom staan om het water te reguleren. Dit is geen sluisje uit de tijd van het turfsteken, want een turfschuit zou hier onmogelijk kunnen passeren.

11 Bij motel De Wouwse Tol komt u weer bij de Zoom en u rijdt op het fietspad langs de turfvaart richting Wouwse Plantage. Een mooie gelegenheid om iets meer te vertellen over de aanleg van de turfvaart.
Al in de dertiende eeuw gaven de heren van Breda moergronden uit om te ontginnen. De heren van Bergen op Zoom gingen daar in de veertiende eeuw mee door. Dat gebeurde niet alleen aan 'particulieren', maar ook aan de abdijen, zoals de abdij Ten Duinen in Brugge. Die abdij kreeg ook het recht om sloten en wegen aan te leggen. In archiefstukken uit het Historische Centrum Markiezenhof is sprake van een *'ryole'* en dat zou de aanduiding kunnen zijn voor de Moervaart die richting Bergen op Zoom liep, de huidige Zoom dus.
Die Moervaart had te lijden onder vervuiling en omdat de stad Bergen op Zoom dacht dat een betere verbinding ook meer werkgelegenheid met zich mee zou brengen, werd een flinke investering gedaan.
Uit aktes blijkt dat in 1429 de huidige Moervaart (de Zoom) in opdracht van het stadsbestuur verbeterd en aangepast werd. Het ging dus om een al bestaande vaart die mogelijk al in 1264 gebruikt werd om turf vanuit de omgeving Huijbergen te vervoeren. Toen kreeg Willem Bollard toestemming om turf te moeren.

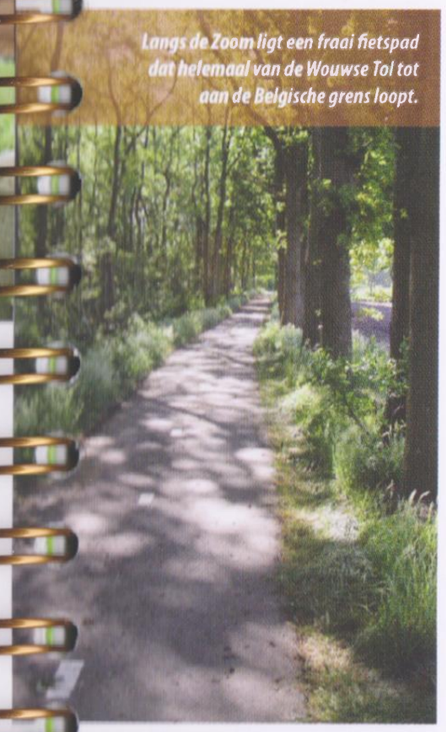

Langs de Zoom ligt een fraai fietspad dat helemaal van de Wouwse Tol tot aan de Belgische grens loopt.

12 In 1529 nam Jan III van Glymes het initiatief om de Moervaart te verbeteren. Hij riep alle mannen bijeen die iets van doen hadden met turf. Dat waren er heel wat, zoals de bierbrouwers, zoutzieders, lakenververs, pottenbakkers, zeepzieders, etc.
Om voldoende water in de Moervaart te houden, werd gebruik gemaakt van vennen in het gebied. Bij de Wouwse Tol liggen de Zeezuiper en de Keutelmeren. Wat verderop het Heerels Ven dat verbonden was met De Blieken, het Schamven, het Wasven en de Grote en Kleine Houwer bij Huijbergen. In het gebied bij Ouwervelden lag het Papegat. Al die vennen werden gebruikt om het water in de turfvaart op peil te houden op het moment dat de turf naar Bergen op Zoom werd vervoerd. Als dat niet het geval was, stond de turfvaart vaak droog. In geval van oorlogsdreiging kon vanuit de vennen en via de turfvaart ook voldoende water naar Bergen op Zoom afgevoerd worden om de directe omgeving van de stad onder water te kunnen zetten.

De Zeepe mondt uit in de Zoom. Vroeger was dat een kronkelende beek, maar in het kader van de ruilverkaveling Ouwervelden is die rechtgetrokken.

▸13 De Zoom gaat bij de Hollandse Dreef de Belgische grens over en krijgt de naam Spillebeek. Die voert het water af uit het gebied dat hier Hemelrijck wordt genoemd. Deze oorspronkelijke turfvaart loopt verder naar het zuiden. In de middeleeuwen was hier geen sprake van een landsgrens. De vaart loopt langs het gebied Rouwmoer bij Essen. De naâm is een aanwijzing dat ook hier turf werd gestoken. Rouwmoer was een hoeve ontstaan lang na de turfwinning. Deze 'Rouwmoershoeve' werd in 1902 geschonken aan de Paters Redemptoristen die er een hoogwaardig opleidingsinstituut met een internaat van maakten. De toren is van verre te zien.

Aan de Belgische grens gaat de Zoom onder de Hollandse Dreef door. Op Belgisch grondgebied draagt de vaart de naam Spillebeek.

De Hollandse Dreef maakt een slinger, zodat de weg zo'n 100 meter van de landsgrens af komt te liggen. Hier werd een strook van 115 meter breed niet weggegraven nadat Bergse poorters in 1330 ruzie hadden gekregen met de abdij van Tongerlo over de afwatering van de moeren. Pas in 1518 werd ook het veen op deze waterscheiding weggegraven.

▸14 In Huijbergen passeert u in de Westerstraat een straatnaam met de naam Eiland. Dat was het gebied dat werd ingesloten door het Schamven, het Wasven en de Grote Houwer. Ook in dat gebied werd in de middeleeuwen turf gestoken en afgevoerd naar Bergen op Zoom.

▸15 U rijdt hier op en langs de Brabantse Wal. Onderweg passeert u aan uw linkerhand een weg met de naam Hildernisse. Dat was vroeger een polderdorp waar naast landbouw ook aan turfwinning werd gedaan. De bewoners groeven gaten rond het dorp om daar, vanonder de kleilaag, het veen er uit te halen. Dat werd een probleem toen dat ook gebeurde aan de voet van de dijk. Daardoor werd de dijk ondermijnd. Bij hoog water sloeg dit er over heen en de binnenzijde kalfde af, waardoor dijkdoorbraken ontstonden. Na enkele overstromingen (St. Felixvloed in 1530 en de Allerheiligenvloed in 1570) werd het dorp uiteindelijk helemaal verlaten.

In het gebied onder aan de Brabantse Wal is nog te zien dat het om een drassig en nat gebied gaat. Hier zit nog veen onder de bovenste laag. Deze foto werd gemaakt bij Calfven tussen Hoogerheide en Ossendrecht.

2. LANGS ZOUTNERING EN DOOR OUD TURFLAND

LENGTE
Circa 31 kilometer

STARTPUNT
Cafetaria 'Vogelenzang', Dorpsstraat 194
4661 HW Halsteren

OMSCHRIJVING
Langs de rand van de Brabantse Wal rijdt u naar de polders bij Steenbergen. De stad Steenbergen was in de middeleeuwen het centrum van de zoutnering. Dat zout werd gewonnen uit turf. Vanuit Steenbergen rijdt u door de oude turfgebieden 't Laag en het Oudland waar u langs verrassende plekjes komt waar de natuur nog puur is. Een gebied waar nog steeds turfvorming plaatsvindt! Tenslotte fietst u via het dorp Moerstraten naar fort De Roovere en langs de Brabantse Waterlinie terug naar Halsteren.

In de directe omgeving is voldoende parkeergelegenheid. U kunt de route ook in Steenbergen of Moerstraten beginnen en op elk ander willekeurig punt in de routebeschrijving.

AANVULLENDE INFORMATIE
- VVV Brabantse Wal, Kortemeestraat 19, 4611 TL Bergen op Zoom. www.vvvbrabantsewal.nl.
- Stichting Stadsarcheologie Steenbergen, Doornedijkje 50, Steenbergen.
- Informatie over Moerstraten op www.hetdorpmoerstraten.nl.
- Heemkundekring Halchterth (Halsteren) www.heemkundekring.nl.

Tip!

Maak eens een wandeling langs het Laarzenpad. Dat is een tocht van vier kilometer door het Halsters Laag. U kunt vertrekken vanaf de parkeerplaats aan het Laageinde bij Lepelstraat waar een infobord van Staatsbosbeheer staat. De wandeling is uitgezet met paaltjes met blauwe laarsjes. Het is ook mogelijk vanaf het doodlopend gedeelte van de Laagweg in Moerstraten te beginnen.

Tip!

Bekijk de onlangs gerestaureerde fortenlinie bij Bergen op Zoom. Aan de Ligneweg in Bergen op Zoom staan informatieborden. De VVV Brabantse Wal in Bergen op Zoom heeft volop informatie over het project.

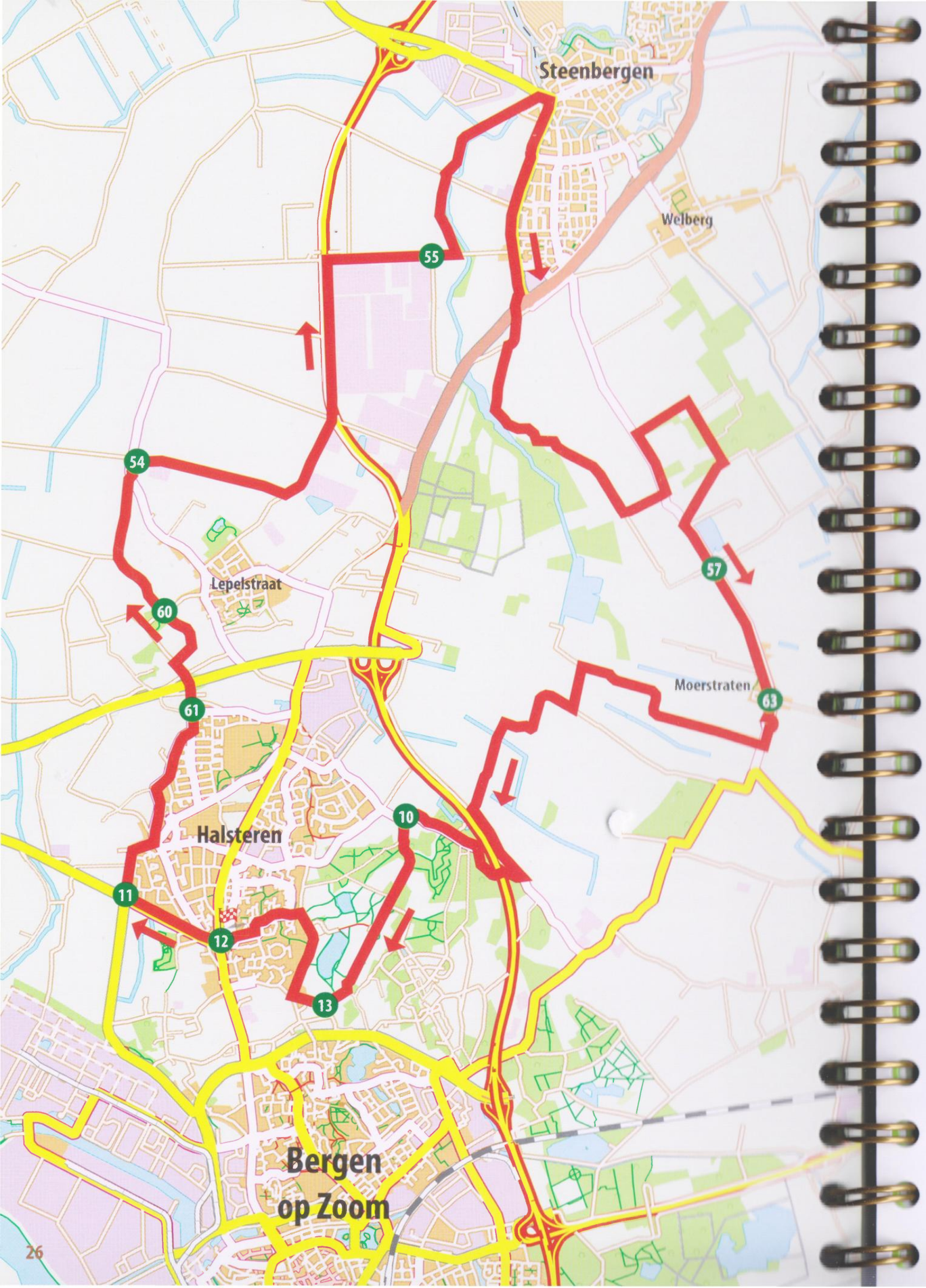

De pijlpuntjes met de groene cijfers verwijzen naar de beschrijvingen op de volgende pagina's.

1 U start bij Cafetaria 'Vogelenzang', Dorpsstraat 194. 4661 HW Halsteren. Ga bij het cafetaria rechtsaf de Tholenseweg op naar knooppunt 11. Bij de rotonde rechtsaf naar knooppunt 61. ▸1

2 Bij knooppunt 61 rijdt u verder naar knooppunt 60 waarbij u een heel stuk over de Waterstraat fietst. Nadat u onder het viaduct bent doorgegaan, fietst u over de onverharde Sleutelweg.

3 Na het oversteken van de Erasmusweg kiest u voor knooppunt 54. U rijdt dan over de Slotweg. ▸2

4 Bij knooppunt 54 kiest u voor knooppunt 55. U fietst dan over de Ruige Velden. En nadat u linksaf bent gegaan over de Zoekweg. ▸3

5 Bij knooppunt 55 rijdt u in de richting van knooppunt 45. ***Let op:*** Niet doorrijden naar dit knooppunt, maar tot het einde van het Doornedijkje in de kom van Steenbergen. ▸4

6 Waar het Doornedijkje uitkomt op de Kade (bij de haven) rechtsaf en de bocht naar rechts volgen (Burgemeester Van Loonstraat). ▸5

7 De Burgemeester Van Loonstraat gaat over in Franseweg.

8 Doorrijden tot de rotonde en hier rechtdoor.

9 Einde fietspad rechtsaf (Waterhoefke).

10 Eerste (onverharde) weg linksaf (Oudlandsdijkje). ▸6

11 In een haakse bocht naar links wordt het pad verhard en heet het Muggenpolderbaantje.

12 Einde weg linksaf (Moerstraatseweg).

13 Eerste zandpad rechtsaf. U herkent dit pad aan de smalle bosstrook waar dit in ligt en het bordje 'Markiezaat Het Laag'. Het is eigendom van Staatsbosbeheer. ▸7

14 Dit pad maakt een haakse bocht naar rechts. ▸8

15 Einde weg rechtsaf. (Krabbenweg)

16 Einde weg linksaf (Moerstraatseweg). Voor u in het dorp Moerstraten komt, ziet u links nog de Turfbaan liggen. U komt daarna in het dorp Moerstraten waar u gewoon de doorgaande weg blijft volgen. ▸9

17 U rijdt vanuit het dorp Moerstraten rechtdoor richting knooppunt 10. ***Let op:*** Niet de hele route, maar tot de rotonde.

18 Bij rotonde rechtdoor en eerste weg rechtsaf (Laagweg). ▸10

19 Eerste weg linksaf (Luienhoekweg). ▸11

vervolg route ▸▸

20 Aan het einde van de weg rechtsaf ('t Laag). Volg nu de knooppuntborden met nummer 10. ▸12

21 Bij knooppunt 10 gaat u linksaf de Ligneweg in naar knooppunt 13. ▸13

22 Bij knooppunt 13 kiest u voor knooppunt 12 richting Halsteren.

23 Bij knooppunt 12 kiest u voor knooppunt 11 en u bereikt het startpunt van de route. 🏁

BEZIENSWAARDIGHEDEN

▸1 U fietst over de Jannelandseweg onderaan de Brabantse Wal met links de polders. Daar werd vroeger veen gewonnen, deels om te gebruiken als brandstof, maar ook om er zout uit te winnen. Namen als de Beijmoerpolder en de Oude Beijmoerseweg herinneren nog aan het turfverleden, maar de polders zelf zijn van jongere datum. De plaats Halsteren is al een heel oud dorp. Uit opgravingen is gebleken dat deze plek al in de Merovingische en Karolingische tijd bewoning kende. In 1263 gaf de heer van Breda zeventien bunders *'brandbare aarde'*, zoals de moer in de volksmond werd genoemd, tegen erfpacht uit aan het klooster Rozendal in Brabant. Een jaar later werd opnieuw 200 bunder moer onder Frankenberg uitgegeven tegen een eenmalige koopsom en een jaarlijkse betaling. Frankenberg is de tegenwoordige Dassenberg die tot het dorp Halsteren reikte.
Tijdens de rit naar het dorp rijdt u de Brabantse Wal op. Het is even klimmen, maar u hebt wel een fraai zicht op het oude raadhuis uit 1633 en de Hervormde Martinuskerk uit 1457. Deze kerk is gebouwd op muurresten van een eerdere kerk.

▸2 Links passeert u Hoeve 't Slot. Hier stond ooit de voorburcht van het kasteel van Halsteren. Het kasteel van Halsteren werd in de nacht van 11 op 12 november 1588 door Spaanse troepen onder leiding van Parma in brand gestoken. De ruïnes van het kasteel zijn nog te zien op achttiende-eeuwse kaarten. In 1671 maakte Joshua de Grave een tekening van de overblijfselen van het kasteel. Op die tekening is vermoedelijk aan de rechterzijde Hoeve 't Slot te zien. Omstreeks 1494 verbleef Erasmus hier enige maanden en schreef er het boek 'Tegen de Barbarij'. Zijn werkgever, Hendrik van Glymes, bisschop van Kamerijk en broer van Jan II van Glymes, was de eigenaar van dit kasteel.

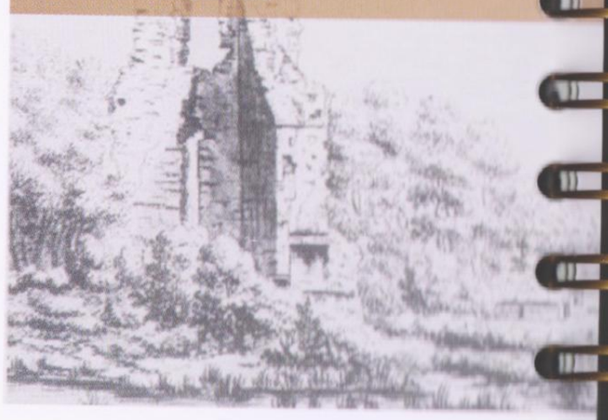

Een tekening van de ruïne van het kasteel van Halsteren getekend door Joshua de Grave.

Eén van de bunkers in de Zoekweg die na de Tweede Wereldoorlog hier bleven liggen.

▸3 Net voorbij de kruising van de Zoekweg met de Stierenweg ziet u links vier Duitse bunkers vlak bij elkaar in het weiland liggen. Rijkswaterstaat heeft het gebied van de bunkers aangekocht met het doel om ze te behouden. Het zijn geschutsopstellingen van het model 612. De Duitse benaming is: *'Schartenstand für Lande- und Sturmabwehrgeschütze ohne Nebenräume'*. De muren zijn drie meter dik en in totaal is 385 m^3 beton gebruikt. Twee van de bunkers zijn van een vrij zeldzaam type. Samen met de bunkers bij de Benedensas zijn dit de enige bekende bunkers waarbij er een Tobrukpit op de bunkers is geplaatst. De Tobrukpit is een tweepersoons bunkertje waarin een mitrailleur, een kleine mortier of soms waarnemingsapparatuur stond. Er stonden er destijds duizenden langs de kust tussen de Frans-Spaanse grens en het noorden van Noorwegen. In 2011 zijn de bunkers op de gemeentelijke monumentenlijst geplaatst.

▸4 Over de Ligneweg rijdt u langs de Ligne die vanuit Halsters Laag komt. Met een elektrisch gemaal wordt het water afgevoerd in de Steenbergse haven die een directe verbinding heeft met de Roosendaalse en Steenbergse Vliet.
Via de Ligne werd in de middeleeuwen turf uit het Halsters Laag afgevoerd naar de haven van Steenbergen. Vanaf 1628, na aanleg van een waterlinie tussen de vesting Bergen op Zoom en de vesting Steenbergen, diende de Ligne om het gebied tussen beide plaatsen onder water te zetten. Zo profiteerde ook de vesting Bergen op Zoom van de turfwinning. Door de turfwinning werd het land een stuk lager, zodat het gemakkelijker geïnundeerd kon worden als de vijand naderde.
Aan het Doornedijkje is op nummer 50 de Stichting Stadsarcheologie Steenbergen gevestigd. Als het gebouw geopend is, kunt u een kijkje nemen in hun collectie.

▸5 De stad Steenbergen was van oorsprong een kolonistendorp. Het moet rond 1260 op de uitloper van de Brabantse Wal ontstaan zijn. Er stond een groepje keten van delvers op wat zandopduikingen met zout veen er om heen. Het uitgedolven veen raakte overstroomd en werd vanaf 1421 tot polders bedijkt.
De belangrijkste inkomstenbron in de middeleeuwen was echter de verkoop van zout, dat gewonnen werd uit veen. Het veen zat onder een kleilaag en was kletsnat. Het werd *'darink'* of *'derrie'* genoemd. ▸▸

Er waren drie methoden om dit veen te winnen. Het kon binnendijks gedolven worden, buitendijks binnen een moerdijk en buitendijks waarbij het alleen bij eb gedolven kon worden, omdat het veen dan onbeschermd was. Drogen deed men op een (moer)dijk, een hoog gors of op een *'terp'* die in deze streek *'opdracht'* werd genoemd.

Zo moet ook de zoutwinning er destijds uitgezien hebben in de buurt van Steenbergen. Dit is een afbeelding van zoutwinning in de buurt van Rilland.

De *'darink'* werd vervolgens gedroogd en verbrand. Daarbij ontstond zoute as die *'zel'* of *'zelle'* werd genoemd. Die zoute as *('zelle')* moest eerst naar de zoutketen gebracht worden. Soms over een afstand van wel vijftig kilometer. Dergelijke keten stonden ook in Steenbergen.
Tijdens het *'zoutzieden'* werd deze *'zel'* met zout water gemengd, meerdere malen gezeefd en dan verwarmd. Daarbij verdampte het vocht en trad kristallisatie op. De zoutkristallen werden uit de pan geschraapt als een zachte prut en gedroogd. Zo bleef bruikbaar en verhandelbaar zout over. De productie van dit *'zelzout'* vergde veel arbeid en het zout was daarom duur.

Een detail van de topografische kaart nr. 641 verkend in 1869 en herzien in 1908. Hier is het 'Oudelandsch Laag en het Halsterscheе Laag' te zien met veel turfputten.

Die zelnering was bovendien brandgevaarlijk werk en daarom werden deze activiteiten buiten de woonkern Steenbergen, maar binnen de wallen verricht. Door alle nevenactiviteiten die de zouthandel met zich meebracht, ontwikkelde Steenbergen zich tot een handelsstad. Gewonnen zout werd onder andere verscheept naar Antwerpen, Brugge, Gent en vissersplaatsen waar het zout nodig was om de vis te conserveren. Dat zout was - zeker in de middeleeuwen - een essentiële grondstof voor het bewaren van vlees, vis en groente. De zoutwinning in Steenbergen was zó belangrijk, dat Breda en Bergen op Zoom in 1310 de exacte zoutmaat voor Steenbergen bepaalden. Heel lang kon de plaats leven van de zoutopbrengsten. De grote bloeiperiode was van 1330 tot 1450.

Het afval van de zoutwinning uit veen werd zel-as genoemd. Het werd vaak gebruikt om stukken van de stad op te hogen. Onder de oude kern van Steenbergen ligt het soms een halve meter dik onder de woningen en straten. In Steenbergen ligt nog de Zoutstraat die aan dit stukje historie herinnert.

6 U rijdt nu het 'Laag' in. Specifieke benamingen als het Gastels Laag, het Oudenbosche Laag en in dit geval het Halsters Laag zijn relatief jong. De middeleeuwse documenten duiden die gebieden met andere namen aan, namen die hoorden bij de turfgraverij die daar toen plaatsvond. Door dat turfsteken werden die plekken zo laag dat ze de benaming 'Het Laag' kregen.

De bekendste afbeelding van turfwerkzaamheden in het Halsters Laag in de buurt van Moerstraten.

Tussen de diverse overstromingen door werd het gebied intensief gebruikt voor turfwinning. De turf werd vervoerd over vaarten als de Ligne, die nog altijd door het gebied loopt. Een topografische atlas van rond 1900 laat zien dat het hele terrein als een gatenkaas vergraven was met veenputjes. In het broekbos zijn de restanten van deze veenputten nog steeds duidelijk te zien. In de loop der jaren zijn ze veranderd in kleine, vierkante moerassen, dichtgegroeid met riet en gele lis. Na de jaren dertig van de vorige eeuw is het gebied ontgonnen tot grasland. Het waterpeil werd gaandeweg tot zo'n twee meter beneden zeeniveau gebracht. Het gebied verdroogde en de zeldzame planten werden verdrongen door riet, grassen en brandnetels. Daar wordt nu door Staatsbosbeheer iets aan gedaan en het Halsters Laag moet nu een 'Natte Natuurparel' worden. Men probeert het gebied in ere te herstellen en in 2009 is een flinke bovenlaag met voedselrijke grond afgegraven.
De perceelssloten die u hier ziet, staan loodrecht op de Ligne en deze vorm van verkaveling is kenmerkend voor de turfwinning. In 1900 en 1930 werd er opnieuw turf gewonnen in het Halsters Laag. Er ontstonden nieuwe veenputten en deze werden over het algemeen weer opgevuld met zand uit de omgeving.

7 Het Oudland ligt op de 'Naad van Brabant', waar pleistoceen zand overgaat in zeekleigebied. Hier werd sinds de 13e eeuw het veen ontgonnen ten behoeve van de moernering en het winnen van zout uit turf. In het laaggelegen, zuidelijk deel, de Krabben, zijn nog veenputjes te vinden. Bij het hoger gelegen noordelijke gebied Eikelenberg is nog verkaveling uit de veertiende eeuw herkenbaar. Vanaf de negentiende eeuw zijn de lagere delen bebost, onder meer met populierenaanplant. De hogere delen werden gebruikt als weiland. De Watersnoodramp van 1953 heeft de lager gelegen bosaanplant vernietigd, waarna nieuw bos is aangeplant. Op dit moment is het Oudland een nat en relatief kleinschalig landschap, waar bossen en open landschappen elkaar afwisselen.

Een foto gemaakt in het Halsters Laag. Achter de bomen en struiken ligt de Ligne. Het gebied wordt behouden als natuurgebied.

Onderweg ziet u brede perceelsloten met soms een stuw. Staatsbosbeheer wil de sloten 'ontdiepen' om ook dit gebied tot een 'Natte Parel' te maken.

8 Rechts van de weg ligt in het weiland nog een oude turfput. Aan de begroeiing is te zien dat het hier erg nat is.

Een oude veenput in het Oudland, die inmiddels bijna helemaal 'verland' is.

Een overblijfsel van een oude turfvaart die nog steeds in het Oudland ligt.

9 De naam Moerstraten werd in de oudste vermeldingen steeds voorafgegaan door het lidwoord 'de' of 'ter'. Het was de weg vanuit Bergen op Zoom die langs het moer (veen) liep. Het is niet bewezen dat het dorp ontstaan is vanwege de ontginning van de moergebieden.

Delen van het gebied in het Halsters Laag in de buurt van Moerstraten werden in 1367 door de heer en vrouwe van Bergen op Zoom uitgegeven aan poorters van Steenbergen. De 37 personen die deze percelen kregen toegewezen, mochten ook vaarten aanleggen in de richting van Steenbergen. Die maakten gebruik van dit recht en haakten met hun vaarten aan op de Ligne die nu nog door het gebied loopt.

Deze fietsroute komt niet langs de Boomvaart, die via Welberg naar Steenbergen loopt, maar het is een mooi voorbeeld van een turfvaart.

10 Hier passeert u aan de rechterkant de hoeve Spreeuwenburg. Dit is een recent gebouwde boerderij, maar die staat op de plaats van een hoeve die al in 1515 werd genoemd. In 1785 tekende landmeter J.B. Adan kaarten van dit gebied. In de opsomming van de percelen grond die bij deze boerderij behoorden, staan ook moervelden vermeld.
Er werd nog lange tijd turf gestoken in dit gebied, want in 1897 passeerde voor notaris W. van Gastel gevestigd in Wouw nog een akte waarin turf werd verkocht afkomstig uit 't Laag bij Moerstraten.

Het dorp Moerstraten ligt aan de rand van het Halsters Laag en herinnert aan de weg die vroeger langs het moer liep.

11 Als u hier rechtdoor het doodlopend weggetje inrijdt, komt u bij het Laarzenpad door het Halsters Laag. Dit is een wandelroute van vier kilometer. *(Zie bij tip)*

12 Na enkele bochten rijdt u door een golvend laaggelegen landschap. De turf is hier verdwenen, maar de lange en brede sloten zijn de overblijfselen van de *'ryolen'* om de turfvelden te ontwateren. In tijden van oorlogsdreiging werd dit terrein onder water gezet en werd het gebied een groot moerassig meer met water dat tot kniehoogte reikte. Op die manier werden vreemde troepen op afstand van de stad Bergen op Zoom gehouden. Voor de boeren in het gebied was het bepaald geen zegen. Er zijn perioden in de geschiedenis waarin het gebied twintig jaar onder water stond. Door de mix van zoet en zout water was het land, nadat het was drooggevallen, nog jarenlang onbruikbaar.

Tijdens het fietsen passeert u op de Moerstraatseweg de Turfbaan die richting het Oudland loopt.

13 Op de hoek ligt Fort de Roovere. Het stamt uit 1628 en het is één van de vier aarden forten van de West Brabantse Waterlinie: Moermont, Pinssen, Roovere en bij Steenbergen fort Henricus. Deze oudste waterlinie in Nederland (1628) liep van Bergen op Zoom naar Steenbergen. Het omliggend terrein kon onder water gezet worden met water uit turfvaart De Zoom en met zout water uit het Volkerak dat via de Steenbergse Vliet werd ingelaten.
Het is de moeite waard om hier uw fiets even weg te zetten en Fort de Roovere even te bekijken. Op de informatieborden kunt u precies lezen wat de mogelijkheden zijn. Als u langs de Ligneweg fietst, rijdt u langs de vroegere liniewal die van Fort de Roovere naar Bergen op Zoom liep. Aan de rechterkant passeert u de Melanen. Tot de zeventiende eeuw was dit een moerasgebied. Later werd dit gebied uitgeveend waardoor een waterplas ontstond.

Fort de Roovere werd gerenoveerd en is nu een prachtig wandelgebied. De moeite waard om even af te stappen en het gebied beter te bekijken.

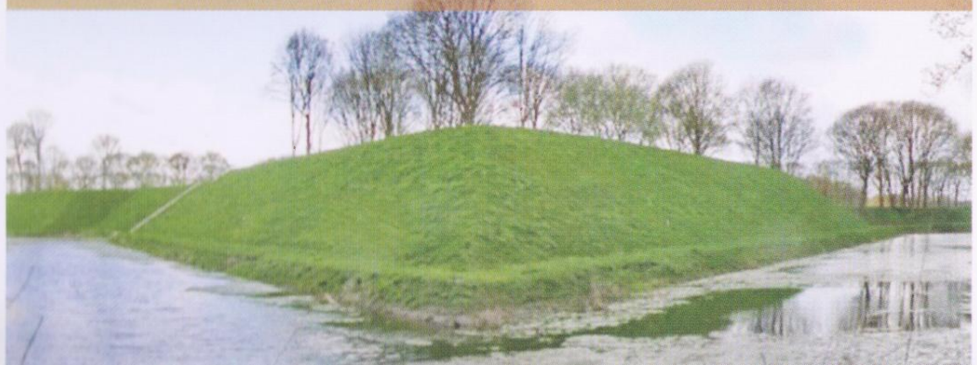

3. LANGS TURFVAARTEN, VENNEN EN VENEN

LENGTE
Circa 49 kilometer

STARTPUNT
Sportpark 'Vierhoeven', Nispenseweg 5
4707 RA Roosendaal

OMSCHRIJVING
U fietst langs turfvaarten naar het hart van het middeleeuwse moergebied ten zuiden van Roosendaal. Van 1280 tot 1730 werd door de vaarten waar u langs rijdt de turf naar het Roosendaalse turfhoofd vervoerd. In Rucphen ziet u straatnamen die alles met turf te maken hebben en in Schijf staat een beeldje van een turfsteker. U komt langs het trappistenklooster bij Zundert en de landgoederen 'De Moeren', 'Wallstein' en 'Buisse Hei'. Via 'De Lange Schouw' en de grenspost, waar smokkelaar 'Klaveren Vrouwke' werd doodgeschoten, keert u terug naar Roosendaal.

Er is voldoende parkeergelegenheid. U kunt de route ook in Horendonk of Nieuwmoer beginnen en op elk ander willekeurig punt in de routebeschrijving.
Let op: *U fietst een groot deel door België. Neem daarom een legitimatiebewijs mee.*

AANVULLENDE INFORMATIE
- VVV Roosendaal, Markt 71, 4701 PC Roosendaal. www.vvvroosendaal.nl.
- VVV Essen, Moerkantsebaan 50, 2910 Essen, België. www.vvvessen.be.
- Infokantoor Dienst voor Toerisme, Putsesteenweg 131, 2920 Essen, België. www.kalmthout.be/toerisme.
- Heemkundekring 'De Vrijheijt van Rosendale'. www.heemkundekringroosendaal.nl.

Tip!

Een bezoek aan de Bakkersmolen, Sint Jansstraat 238, 2910 Essen-Wildert is de moeite waard. U kunt daar ook terecht voor een hapje en een drankje. De Bakkersmolen beschikt ook over een heus stoommuseum.

Tip!

Het natuureducatiefcentrum De Vroente en het bijenmuseum zijn te vinden aan de Putsesteenweg 129, 2920 Kalmthout. Het is een centrum van de Vlaamse Overheid, dat gelegen is aan de rand van het Grenspark De Zoom-Kalmthoutse Heide. Hier kunt u terecht voor informatie over het natuurgebied en voor een brede waaier aan educatieve pakketten, excursies, activiteiten voor scholen, gezinnen en geïnteresseerde groepen.

Tip!

Het grensoverschrijdend natuurgebied De Maatjes heet op Nederlands grondgebied De Matjens. Het ligt ten zuidwesten van Achtmaal. Het rietmoerasgedeelte omvat ongeveer vijftig hectare, waarvan veertig op Nederlands grondgebied en tien op Belgisch. Het gebied heeft de status van beschermd natuurgebied, met als extra bepaling dat het een stiltegebied is dat niet mag worden betreden. Het is wel te overzien vanaf de omliggende wegen. Ook worden er excursies gehouden onder leiding van een natuurgids.

Tip!

In Kalmthout begint de wandelroute 'Het Stroperspad' met een lengte van 14 kilometer. Het stroperspad is een bewegwijzerde natuurwandeling. Een folder is verkrijgbaar bij de VVV's in Essen en Kalmthout.

Tip!

Kalmthout heeft een eigen turfroute van 40 kilometer die lang Essen, Nieuwmoer en Achterbroek gaat. Deze brochure is te koop is bij de VVV in Kalmthout.

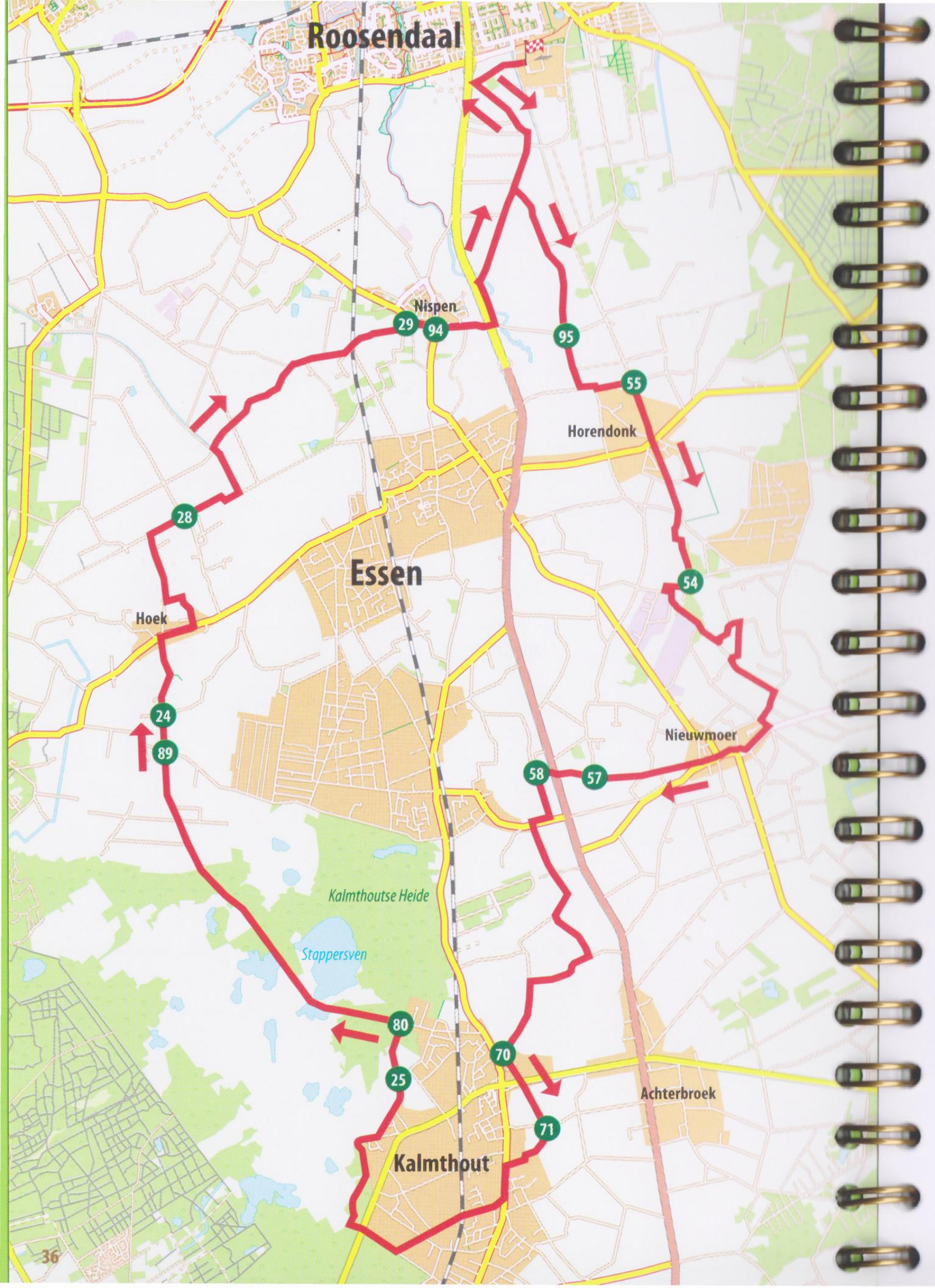

De pijlpuntjes met de groene cijfers verwijzen naar de beschrijvingen op de volgende pagina's.

1 U start bij Sportpark 'Vierhoeven', Nispenseweg 5, 4707 RA Roosendaal. Vanaf het parkeerterrein de kruising met de Turfvaartsestraat oversteken en de weg rechtdoor vervolgen (Nispenseweg). ▸1
2 Eerste weg linksaf (Vierhoevenstraat).
3 Einde weg rechtsaf (Oude Turfvaartsestraat). ▸2
4 Na bijna 800 meter linksaf (Kerkweg). (Negeer de verharde 'eigen weg' van 'Stal Borteldonk').
5 Negeer de Boswachtersdreef en blijf de weg rechtdoor vervolgen (Blijft Kerkweg).
6 Einde Kerkweg, bij schrikhekken, linksaf en na 20 meter direct rechtsaf (Steenpaal).
7 Einde weg, bij verscholen Mariakapel, linksaf.
8 Eerste weg linksaf (Heiblok).
9 Direct na een schuilhut en vóór de brug over de turfvaart, fietspad rechtsaf. ▸3
10 In het dorp Horendonk kruising met de hoofdstraat (Over d'Aa) oversteken en het fietspad langs de turfvaart rechtdoor vervolgen.
11 Waar het fietspad overgaat in een bredere weg, deze rechtdoor langs de turfvaart vervolgen (Later aangeduid als Kraaijenberg). ▸4
12 Bij de kruising de weg rechtdoor vervolgen (Richting Kraaijenberg nr. 115-119).
13 Nadat de weg een duidelijke slinger naar links en naar rechts heeft gemaakt de weg langs de turfvaart vervolgen en op het einde van de weg, bij de stenen burg rechtsaf (richting knooppunt 57). ▸5
14 Verharde weg met slingers blijven volgen. Einde weg, bij 'Grondwerken Boden' linksaf (knooppunt 57 negeren).
15 Na bijna 200 meter linksaf (later aangeduid als Bosweg) (de Rijkmakerlaan negeren).
16 Einde weg rechtsaf (Venetië) en na 30 meter direct linksaf (richting verbodsbord voor alle verkeer 'uitgezonderd landbouwvoertuigen, fietsers en bromfietsers') (later aangeduid als Scham). ▸6
17 Einde weg rechtsaf (Blikstraat).
18 Einde weg linksaf (blijft Blikstraat) (Den Bloempot rechts negeren).
19 Op kruising rechtsaf. (Jos Tilborghsstraat).

vervolg route ▸▸

20 Direct na de kerk van Nieuwmoer, bij het beeldje van 'Den Turfsteker' en einde weg, rechtsaf (later aangeduid als Nieuwmoer-Dorp). ▸7
21 De weg in het dorp rechtdoor vervolgen (blijft Nieuwmoer-Dorp) (De weg richting Essen en Roosendaal negeren).
22 Direct na Mariakapel rechtsaf (Holleweg). Dit is een lange weg en u moet de vele zijstraten van links en rechts negeren.
23 Na ongeveer 1 kilometer, bij splitsing en Mariakapel 'Avé Maria' rechts aanhouden en weg alsmaar rechtdoor vervolgen tot de provinciale weg (blijft Holleweg). ▸8
24 Bij nadering van de provinciale weg van Essen naar Achterbroek rechtsaf (fietspad) en direct, na 20 meter, deze gevaarlijke weg oversteken. Weg rechtdoor vervolgen.
25 Na 250 meter fietspad linksaf (met aanduiding 'stroperspad').
26 Einde fietspad rechtsaf in de richting van de molen.
27 Na 100 meter, vóór de 'Bakkersmolen' linksaf (later aangeduid als Gageltjes). ▸9
28 Op splitsing links aanhouden (blijft Gageltjes) (Beverdonkstraat negeren).
29 Einde weg rechtsaf (later aangeduid als Handelaar).
30 Einde weg linksaf (Zwanenberg).
31 Na 1 kilometer eerste verharde weg linksaf (Groene Weg).
32 Gevaarlijke provinciale weg van Kalmthout naar Achterbroek oversteken en fietspad rechtdoor vervolgen, richting Kalmthout (Volkersweg).
33 Einde fietspad linksaf en na 60 meter fietspad rechtsaf (bij aanduiding 'verboden voor auto's').
34 Fietspad gaat over in Kerkendijk.
35 Einde weg de gevaarlijke, drukke weg oversteken en linksaf (Kapellen-steenweg).
36 Na bijna 500 meter rechtsaf (Kijkuitstraat).
37 Spoorlijn bij station Kijkuit oversteken en weg rechtdoor vervolgen.
38 Einde weg rechtsaf (Heibloemlaan) (verharde weg). ▸10
39 Direct na 'einde bebouwde kom Kalmthout' de gevaarlijke Putsesteenweg oversteken en halfverhard fietspad rechtdoor vervolgen. Na 20 meter, vóór informatiebord over 'Kalmthoutse Heide,' rechtsaf (halfverhard fietspad).
40 Het fietspad gaat over een 80 meter houten veenbrug. Daarna het fietspad vervolgen.
41 Einde fietspad bij aanduiding 'U78' rechtsaf (later aangeduid als Korte Heuvelstraat).

vervolg route ▸▸

42 Eerste weg linksaf (Kastanjedreef).
43 Na ongeveer 1600 meter linksaf (Verbindingsstraat). Vervolg, gedurende ongeveer 7 kilometer, deze verharde weg over de Kalmthoutse Heide als maar rechtdoor tot u bij de kerk in het dorp Hoek komt.
44 Einde weg, bij de kerk van Hoek, rechtsaf (Moerkantsebaan).
45 Na ruim 400 meter, vóór café Bostella linksaf (Zandfort).
46 Na een haakse bocht naar links en 20 meter vóór de Mariakapel rechtsaf (later aangeduid als Vleetweg) (Negeer de Spillebeekweg).
47 Einde weg rechtsaf (Hollandse Dreef).
48 Weg als maar rechtdoor vervolgen, met een bocht naar rechts en naar links. Vóór stenen brug en turfvaart de Zoom, fietspad linksaf (richting wandelknooppunt 24). ▸11
49 Waar de Zoom en het fietspad de eerste verharde weg kruisen rechtsaf (later aangeduid als Ouwerveldenweg).
50 De kruising met de Mariabaan oversteken en weg rechtdoor vervolgen (Kuilweg).
51 Einde weg rechtsaf, verharde weg (Hopmeerweg).
52 Na kruisen spoorlijn links aanhouden (Maststraat).
53 Einde weg linksaf, richting bebouwde kom Nispen (Nigtestraat). ▸12
54 Na ruim 100 meter rechtsaf (Bergsebaan).
55 Kruising met het Kerkplein oversteken en weg rechtdoor vervolgen (Heijbeeksestraat).
56 Rotonde driekwart nemen en parallelweg aan de Antwerpseweg volgen ('t Zijl).
57 Deze weg gaat over in Oude Turfvaartsestraat. ▸13
58 Bij knik in de weg links aanhouden (blijft Oude Turfvaartsestraat) (Negeer Kerkweg en 'eigen weg Stal Borteldonk').
59 Einde weg linksaf verharde weg vervolgen (Vierhoevenstraat).
60 Einde Vierhoevenstraat rechtsaf (Nispenseweg).
61 Na kruising met Turfvaartsestraat weg rechtdoor vervolgen naar parkeerterrein van Sportpark Vierhoeven. Hier eindigt de route. 🏁

BEZIENSWAARDIGHEDEN

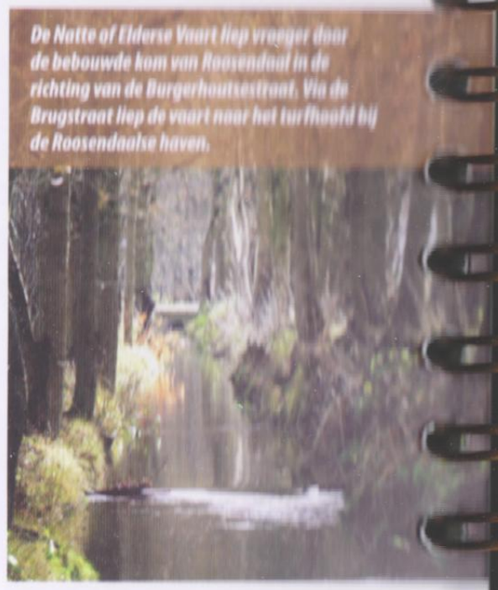

De Natte of Elderse Vaart liep vroeger door de bebouwde kom van Roosendaal in de richting van de Burgerhoutsestraat. Via de Brugstraat liep de vaart naar het turfhaeld bij de Roosendaalse haven.

▸1 Als u de Nispenseweg inrijdt, kruist u de Elderse of Natte Turfvaart. Het was een van de hoofdvaarten voor het vervoer van de miljoenen turfjes, die tussen 1250 en 1750 werden gestoken. De turfwinplaatsen lagen in het huidige België en in Zundert. 'Het Schamven' nabij Horendonk en 'de Maatjes' ten oosten van Nieuwmoer zijn afgegraven hoogveengbieden. De Elderse of Natte Turfvaart liep vroeger in een rechte lijn naar het centrum van Roosendaal. Nu vervolgt deze turfvaart zijn weg door de wijken Langdonk en Kroeven naar de Roosendaalse Vliet.

▸2 De Oude Turfvaartsestraat volgt een in 1610 gereedgekomen turfvaart. Deze vaart kwam uit de richting Nispen om bij Borteldonk uit te monden in de Elderse of Natte Turfvaart. Deze vaart kruiste de Watermolenbeek. Boven liep de turfvaart en onder de beek. Daartoe werd in 1583 een aquaduct aangelegd. Dit aquaduct heette 't Zijl en was zestien meter lang en vier meter breed. Restanten van 't Zijl zijn nog zichtbaar in het landschap. Deze turfvaart werd gedempt toen die zijn functie voor turftransport verloor. Het werd een landweg, maar de naam herinnert nog aan de functie van weleer.

De Oude Turfvaartsestraat tussen Roosendaal en Nispen was, zoals de naam het eigenlijk al zegt, vroeger een turfvaart. Deze mensen fietsen dus op historische 'grond'.

▸3 Het Sas nabij Steenpaal was een spui of sluisje. Benedenstrooms van het sluisje ligt de spoelkom en in deze verbreding van de turfvaart konden vletten of pleyten elkaar passeren. De vletten vervoerden stroomafwaarts turf en stroomopwaarts vaak stadsafval. Dat was organische mest voor de voedselarme akkers langs de turfvaart. De Elderse of Natte Turfvaart heet nu in België Roosendaalse Turfvaart. Deze hoofdvaart kreeg, ook na het laatste konvooi van turfvletten in 1733, een nieuwe functie. Ze diende voor het afvoeren van overtollig regenwater en voorzag de bevolking en industrie van Roosendaal van water.

De Natte of Elderse vaart in de buurt van Horendonk. Hier heet die de Roosendaalse Turfvaart.

De Roosendaalse Turfvaart bij de brug bij het buurtschap Kraaienberg.

▸4 In het buurtschap Kraaienberg staat bij de brug over de Roosendaalse Turfvaart een waterpeilschaal. (tot ruim 18 m NAP). Het verval tussen de Kraaienberg en Roosendaal bedraagt meer dan 13 meter bedraagt. Vroeger waren er vele sluisjes, toe- en afwateringsslootjes nodig om de waterstand in de turfvaart te beheersen en om de turfvaart bevaarbaar te houden. De vaart was vroeger vier tot zes meter breed. Hij bevatte dus een behoorlijke hoeveelheid water om een konvooi van met turf beladen vletten te laten passeren. Daarvoor diende vaak water uit de vele vennen en meren die in de buurt van de vaart lagen. Als er niet gevaren werd, stond de vaart vaak droog!

▸5 In een bosje ten zuiden van de Kraaienberg komt de Mikvaart/Vertakkingsvaart vanuit Wildert en Kalmthout uit in de Roosendaalse Turfvaart. De Mikvaart werd gegraven in 1710, de Roosendaalse Turfvaart al in 1449.

▸6 Het buurtschap Venetië dankt deze naam aan het feit dat in deze omgeving talrijke kleinere turfvaarten uit het moergebied 'de Hel' uitmondden in de Roosendaalse Turfvaart. Van die kleinere turfvaarten is nu niets meer te zien. Destijds deden de talrijke kanaaltjes denken aan de stad Venetië in Italië.

De Roosendaalse Turfvaart bij het buurtschap Venetië diende niet alleen voor het vervoer van de turf, maar ook voor de afvoer van het overtollige water.

▸7 Ten zuidoosten van het dorp Nieuwmoer lag 'de Maatjes': het gedeelte van een veengebied van 2800 hectare met een veenlaag van gemiddeld vier meter dikte waar men nog rond 1700 turf groef. Deze turf vertegenwoordigde een grote energiewaarde. Om deze kostbare turf te winnen, vestigden zich hier vanaf 1449 de turfstekers. Een groot aantal van hen was seizoensarbeider. Door de eeuwen heen werd het hele veengebied afgegraven. De gewonnen turf werd naar Roosendaal en later ook naar Breda afgevoerd en daar verkocht om te worden verstookt. Vooral de steden Antwerpen en Brussel waren rond 1500 grote afnemers. Maar ook Londen en de Hollandse steden kochten turf uit deze streek.

In natuurgebied de Maatjes of de Matjens, zoals het gebied in Nederland heet, liggen nog resten van de vroegere turfvaarten.

Het natuurgebied 'de Maatjes' met poelen, moerassen, heggen, bosschages en eindeloze vergezichten ligt in de directe omgeving. Het herbergt nog restanten van wat eens hoogveen was. Profielen van de destijds gegraven kleinere turfvaarten zijn daar nu nog zichtbaar in het landschap. Dit gebied is niet in de route opgenomen, omdat deze anders te lang zou worden.

8 De Holleweg kruist bij de aanduiding 'U nadert knooppunt 57' de Mikvaart/Vertakkingsvaart. Deze turfvaart kenmerkt het landschap door een kilometerslange, kaarsrechte houtwal die erlangs loopt.

9 Nabij de villawijk Gagelvelden lag tot 1948 een aquaduct, dat het water van de Mikvaart/Vertakkingsvaart over de Wildertsebeek voerde. De Wildertsebeek heet in Essen Kleine Aa en in Nederland Molenbeek. De rivier stroomt van Kalmthout naar Roosendaal.

10 De Vroente is het meest zuidelijke punt in de route. Het is een Natuureducatief Centrum met een instructieve tentoonstelling over het ontstaan en ontwikkeling van de Kalmthoutse Heide. De Vroente is gratis toegankelijk. De VVV en het Bijenmuseum hebben ook een plaatsje in het gebouw.

Een sfeerfoto van de Kalmthoutse Heide waar deze route doorheen loopt.

De Kalmthoutse Heide is onderdeel van het 4000 ha grote, grensoverschrijdend natuur- en landschapspark 'De Zoom–Kalmthoutse Heide'. De fietsroute gaat gedeeltelijk over de Kalmthoutse Heide.

11 U fietst hier langs de turfvaart de Zoom die vanuit het landgoed Hemelrijck gegraven werd voor vervoer van turf richting Bergen op Zoom. Dit gebied is ook het voedingsgebied van de Rissebeek, die richting Roosendaal stroomt. De steden Bergen op Zoom en Roosendaal hadden destijds beide, zowel water- als turfbelangen in dit gebied. De belangen van Bergen op Zoom wogen destijds als vestingstad het zwaarst. De Zoom moest bevaarbaar zijn naar Bergen op Zoom met een aquaduct over de Rissebeek. Uit wraak legden Roosendaalse moerkopers echter in 1544 een brug aan over de Zoom nabij het aquaduct. Turfvletten naar Bergen op Zoom konden daar niet onderdoor. De Abt van de Abdij van Tongerlo en Heer van Breda bemiddelden in het geschil met als resultaat, dat uiteindelijk in 1610 de 14,7 kilometer lange Huijbergse Vaart naar Nispen en vervolgens naar Roosendaal werd aangelegd. Turfroute 1 uit dit boekje gaat langs de Zoom.

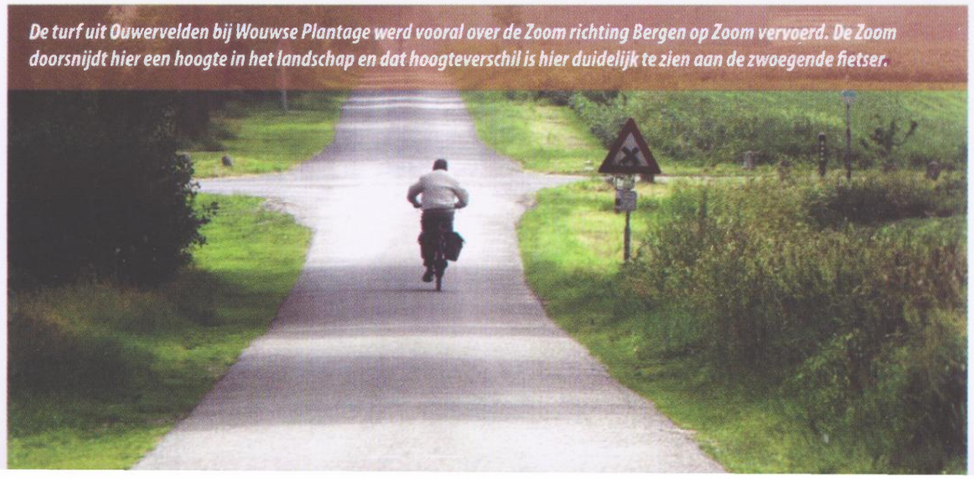
De turf uit Ouwervelden bij Wouwse Plantage werd vooral over de Zoom richting Bergen op Zoom vervoerd. De Zoom doorsnijdt hier een hoogte in het landschap en dat hoogteverschil is hier duidelijk te zien aan de zwoegende fietser.

12 Vlakbij de Nigtestraat ligt in een bosje een summier restant van de Huijbergse Vaart. Deze turfvaart liep vanuit de Nol op de grens van de Kalmthoutse Heide langs het Landgoed Hemelrijck via Nispen naar Borteldonk en mondde daar uit in de Elderse of Natte Turfvaart.

Het beeldje van 'Den Turfsteker' in Nieuwmoer.

Bij Nispen ging de Molenbeek onder de turfvaart door. Hier werd een aquaduct gebouwd. De brug over de Molenbeek is hier eigenlijk een overblijfsel van dat aquaduct.

13 Fietsend over 't Zijl ziet U aan de rechterzijde van de N262 het restant van het aquaduct van de turfvaart over de Molenbeek. In het landschap ziet u links aan de overzijde van de provinciale weg een licht oplopende, met eikenbomen beplante houtwal. Daar liep vroeger de turfvaart.

De Kalmthoutse heide waar het genieten is van de natuur en de rust.

4. LANGS MOERGEBIED EN OVER OUDE LANDGOEDEREN

LENGTE
Circa 35 kilometer

STARTPUNT
Stationsplein in Roosendaal

OMSCHRIJVING
Vijf eeuwen lang werd in West-Brabant turf gewonnen. De turf werd vervoerd naar onder meer het turfhoofd in Roosendaal. Deze route gaat naar het 'achterland' waar de turf werd gestoken. U fietst langs turfvaarten, door veengebieden en langs vennen die voor de aanvoer van water zorgden. Het omvangrijke en ingenieuze stelsel van gegraven vaarten was destijds 321 kilometer lang.

*In de directe omgeving is voldoende parkeergelegenheid. **Maar let op:** hier geldt betaald parkeren. U kunt de route ook in Rucphen of Schijf beginnen en op elk ander willekeurig punt in de routebeschrijving. **Let op:** U fietst enige kilometers door België. Neem daarom een legitimatiebewijs mee.*

AANVULLENDE INFORMATIE
- VVV Roosendaal, Markt 71, 4701 PC Roosendaal. www.vvvroosendaal.nl.
- Heemkundekring 'De Vrijheijt van Rosendale'. www.heemkundekringroosendaal.nl.
- 't Pannehûske, Roosendaalsebaan 4, 4885 JK Achtmaal. www.pannehuske.nl.

Tip!
Als u in Schijf bent, kunt u een bezoek brengen aan het beeld van 'De Schijvenaer' op de hoek van de Sint Antoniusstraat en de Schijfsebaan. De route komt hier langs.

Tip!
Als u van wandelen houdt, moet u beslist de wandelroute over de Oude Buisse Hei lopen. Deze is twaalf kilometer en het best kunt u beginnen bij 't Pannehûske aan de Roosendaalsebaan 4, 4885 JK Achtmaal, telefoon 076 59 85 248. Hier zijn trouwens verschillende wandelroutes verkrijgbaar.

Tip!
Breng eens een bezoek aan de Abdij Maria Toevlucht aan de Rucphenseweg 38, 4882 KC Zundert. Informatie is te vinden op de site: www.abdijmariatoevlucht.nl. In de winkel vindt u allerlei abdijproducten, boeken, cd's en religieuze artikelen.

De pijlpuntjes met de groene cijfers verwijzen naar de beschrijvingen op de volgende pagina's.

1 U vertrekt vanaf het Stationsplein in Roosendaal. ▸1
2 Met uw rug naar het station, fietst u de straat tegenover het station in (Brugstraat).
3 Bij de verkeerslichten rechtdoor (Boulevard). ▸2
4 Op de rotonde linksaf (driekwart rond) de Van Beethovenlaan in. ▸3
5 Bij de verkeerslichten rechtdoor (Van Beethovenlaan). ▸4
6 Fiets onder het viaduct (Oostpoort) door naar de Dijkrand.
7 Fietspad vervolgen tot de rotonde.
8 Op de rotonde rechtsaf (Dijkrand). ▸5
9 Eerste weg linksaf (Segersdreef).
10 Waar de bebouwde kom van Roosendaal ophoudt, tussen twee schrikhekken door fietsen, onverharde weg rechtdoor vervolgen (blijft Segersdreef).
11 Einde weg rechtsaf (Langendijksestraat). ▸6
12 Na 400 meter linksaf Posthoorn (onverhard en straatnaambord aan de linkerkant van de weg).
13 Na 150 meter bocht naar links volgen (Posthoorn).
14 Op het punt waar de Posthoorn overgaat in de Postbaan, weg rechtdoor vervolgen. ▸7
15 Op het punt waar de Postbaan overgaat in de Kade, weg rechtdoor vervolgen in de richting van de bebouwde kom van Rucphen. ▸8
16 Op de kruising met de Sint Martinusstraat en de Kerkstraat de weg rechtdoor vervolgen (Raadhuisstraat).
17 ***Let op:*** Einde weg rechtsaf (Raadhuisplein) en na 40 meter rechtsaf richting Schijf (Schijfse Vaartkant, later Oud Kerkpad). ▸9
18 Bij de kerk van Schijf linksaf (Sint Antoniusstraat). ▸10
19 Bij het beeldje van de 'Schijvenaer' flauw rechtsaf slaan (Schijfsebaan) en de weg rechtdoor vervolgen in de richting 'einde van de bebouwde kom Schijf'.
20 Aan het einde van de weg rechtsaf (Zundertseweg later Ruphenseweg). ▸11
21 Na ruim 2,5 kilometer, bij paddenstoel 20483, juist vóór boerderijherberg 'In den Anker', rechtsaf (Moersebaan). ▸12
22 De Moersebaan vervolgen. U fietst over de landgoederen De Moeren en daarna Vrede Oord en nog later langs Wallsteijn. ▸13

vervolg route ▸▸

23 Aan het eind van de Moersebaan, bij paddenstoel 20587, rechtsaf (Roosendaalsebaan). ▸14
24 Einde fietspad bij paddenstoel 20836/001 rechtsaf. (Roosendaalsebaan en later Achtmaalsebaan) Weg alsmaar rechtdoor vervolgen tot mini-rotonde.
25 Bij de mini-rotonde bij café 'Jagersrust' linksaf richting Essen.
26 Eerste smalle verharde weg rechtsaf (Raaiberg).
27 Bij knooppunt 52 rechtdoor. Fietspad naar knooppunt 41 volgen. ▸15
28 In bocht naar rechts het fietspad vervolgen en einde fietspad linksaf (Achtmaalsebaan).
29 Bij de aanwijzing '(brom)fietsers oversteken' de weg oversteken en rechtsaf het vrijliggend fietspad vervolgen richting Roosendaal (blijft Achtmaalsebaan).
30 De Achtmaalsebaan buigt naar links en gaat over in de Roosendaalsebaan en later in Zundertseweg.
31 Bij de rotonde fietspad rechtdoor vervolgen (blijft Zundertseweg).
32 Bij de verkeerslichten de Burgemeester Schneiderlaan oversteken en rechtdoor de weg vervolgen (blijft Zundertseweg).
33 Einde Zundertseweg flauw naar links afbuigen (Kortendijksestraat).
34 Waar de weg een bocht naar rechts maakt, links de fietstunnel inrijden (Visdonktunnel) (fietspad) en rechtdoor de weg vervolgen (Burgerhoutsestraat).
35 Bij de verkeerslichten de Boulevard oversteken en de weg rechtdoor vervolgen (blijft Burgerhoutsestraat, later Raadhuisstraat).
36 Op de kruising rechtsaf (Burgemeester Prinsensingel).
37 Waar de weg een bocht naar rechts maakt, de weg rechtdoor vervolgen (blijft Burgemeester Prinsensingel).
38 Op kruising met de Molenstraat weg rechtdoor vervolgen (blijft Burgemeester Prinsensingel).
39 Einde weg linksaf (Brugstraat).
40 U komt nu weer op het Stationsplein, het eindpunt van de tocht.

BEZIENSWAARDIGHEDEN

▸1 Achter het NS-station lag, op de plaats van de voormalige suikerfabriek, het 900 meter lange turfhoofd van Roosendaal. Het was gedurende vijf eeuwen het hart van de handel en het transport van turf in West Brabant en de Noorderkempen.
Het turfhoofd Roosendaal diende in eerste instantie als overslag- en verhandelplaats voor de turf die gewonnen werd in het gebied, dat toen met de blokken vijf tot en met acht van het Vlaamse Moer werd aangeduid. Hier liggen nu de woonwijken Kortendijk, Landerije en Laagveld. De turf werd aangevoerd via de Jan van Nispenvaart. Die begon aanvankelijk ter hoogte van de Langendijksestraat. In 1357 werd de vaart oostwaarts verlengd tot in en voorbij Rucphen. Belangrijke straten in Roosendaal, zoals de Van Beethovenlaan en de Brugstraat, waren eeuwen lang belangrijke turfvaarten. Waar nu aan de Vliet de silo's staan van Suiker Unie, lag van 1300 tot 1750 het uiteinde van het turfhoofd. Hier zijn vele tonnen turf verladen van platbodems (pleyten of vletten) op zeewaardige zeilschepen.

▸2 Waar nu de verkeerslichten staan, lag vroeger de Hoge Brug over de turfvaart in de doorgaande weg van Bergen op Zoom naar Breda. De met turf beladen vletten konden dit kruispunt, onder die hoge brug door, ongestoord passeren.

De Brugstraat in Roosendaal was vroeger een turfvaart die naar de Roosendaalse haven liep waar de turf verhandeld werd op het turfhoofd.

▸3 De Van Beethovenlaan en de Brugstraat waren vroeger druk bevaren turfvaarten.

▸4 Op deze plaats kwamen destijds twee turfvaarten samen. Door de Natte Turfvaart (Elderse Vaart) kwamen grote hoeveelheden turf uit Nieuwmoer en Kalmthout naar Roosendaal. Door de Rucphensevaart (Jan van Nispenvaart) vervoerde men turf afkomstig uit Laagveld, Rucphen en Schijf. Rechts ligt de 'Verfraaiing'. De waterpartij die daar doorheen loopt, is een overblijfsel van de Elderse Vaart.

De turfvaarten uit Nieuwmoer en Rucphen kwamen vroeger samen op de plaats waar nu de Strausslaan de Van Beethovenlaan kruist. De verfraaiing markeert nu de plaats waar de vaart stroomde.

▸5 De turf uit het Laagveld, Rucphen en Schijf werd afgevoerd via de Rucphensevaart. Een stuk van de Rucphensevaart ligt nu midden in de woonwijk Kortendijk en wordt ook wel Staaltjes genoemd.

De turfvaart in de woonwijk is nu een sloot met stilstaand water. Langs de vaart staan hoge bomen en er loopt een voetpad langs. Deze watergang werd meer dan 730 jaar geleden met de hand gegraven.

De Krampenloop werd al in 1280 aangelegd om de turf vanuit het gebied ten zuidoosten van Roosendaal af te voeren. Via de Krampenloop ging de turf naar de Rucphense vaart en verder naar het Roosendaalse turfhoofd.

▸6 Hier bent u op het punt waar de oude, rond 1280 gegraven turfvaart in 1357 verlengd werd naar Rucphen. Daar werd toen een nieuwe turfgraverij begonnen. Dankzij de regel dat nieuwe turfgraverijen hun vaart op bestaande vaarten mochten aansluiten, was het mogelijk om het vaartennet stapsgewijs steeds verder uit te breiden.

▸7 Deze Postbaan is onderdeel van de middeleeuwse weg van Antwerpen naar de uithof Bovendonk van de abdij van St. Bernardus te Hoeven.

Later werd het ook de grote weg naar Holland, omdat men in de haven van Oudenbosch het veer naar Dordrecht kon nemen.

De Posthoorn was een herberg aan de kruising van deze weg met de weg van Breda naar Bergen op Zoom.

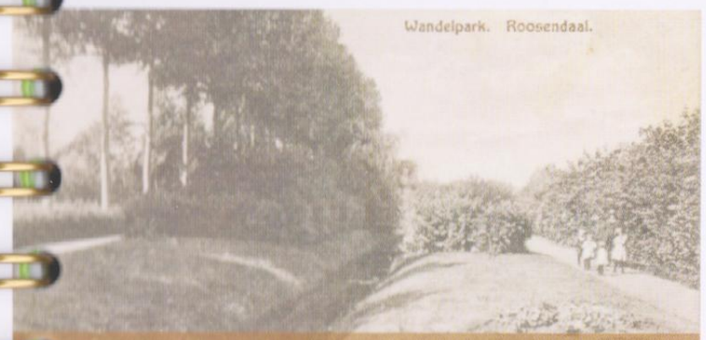

Deze ansichtkaart van het wandelpark in Roosendaal laat de turfvaart zien die in de periode 1918-1919 werd 'omgetoverd' tot de verfraaiing met twee wandelpaden.

8 Rucphen heeft haar bestaan mede te danken aan de turfwinning in de omgeving. De gestoken en gedroogde turf kon vanaf de Kade worden afgevoerd door de Oudenbosche Vaart naar Bosschenhoofd en Oudenbosch of door de Rucphense Vaart naar Roosendaal. De straten in de woonwijk tussen de Kade en de Schijfse Vaartkant hebben namen gekregen die verwijzen naar de turfgeschiedenis van Rucphen. De naam Rucphen zou afgeleid zijn van 'rauw veen'.

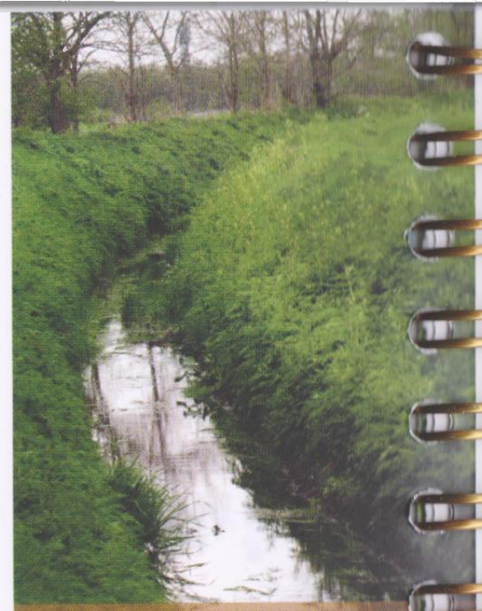

De Vlettevaart ter hoogte van de Langendijksestraat. In de tijd toen de turfschuiten over deze vaart werden getrokken, was de vaart een stuk breder.

9 De straatnaam zegt het al: u fietst nu over een voormalige turfvaart. In de wijk rechts van u hebben de straten namen die iets met het turfverleden te maken hebben. U komt er waternamen tegen als Vlettevaart, Moervaart, Middelvaart en Hoofdvaart. Ook turfgereedschap is in de straatnamen verwerkt: Turfbijl, Turfbot, Turfgreef en Turfberrie.

10 Door de Swerter Schijve en Schijve Moers is het dorp Schijf ontstaan. Het monument 'De Schijvenaer', op de hoek van de Sint Antoniusstraat en de Schijfsebaan, is een eerbetoon aan de turfstekers van weleer. Turfstekers vestigden zich hier ten noorden van het grote veengebied 'De Zoek'.

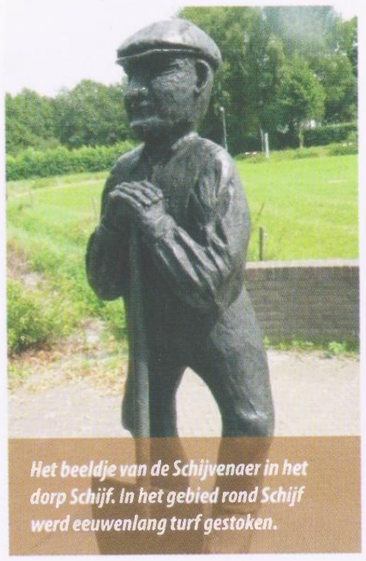

Het beeldje van de Schijvenaer in het dorp Schijf. In het gebied rond Schijf werd eeuwenlang turf gestoken.

De toegangsweg naar Vrede Oord, één van de oude landgoederen waar u tijdens deze route langs fietst.

11 U fietst langs de abdij Maria Toevlucht. Het complex is opgericht als klooster in 1900 en in 1938 tot abdij verheven. In de abdijwinkel Monniksmoeren worden onder meer producten van de eigen ecologische boerderij verkocht. In de abdij bestaat de mogelijkheid om enkele dagen tot bezinning te komen in de rust van de omgeving. Daartoe is een gastenhuis gebouwd met eenvoudige een- en tweepersoonskamers met douche en toilet.

12 U kruist hier de turfvaart van Nieuwmoer naar Breda. Tijdens het Twaalfjarige Bestand in de Tachtigjarige Oorlog kwam het turftransport uit de moeren van de huidige landgoederen De Moeren en Vrede Oord op gang. Daarvoor werd een nieuwe turfvaart gegraven vanaf één kilometer rechts van de brug naar de rivier de Aa of Weerijs bij de Krabbenbossen. In 1646 werd de vaart verlengd tot in de Maatjes en in 1665 tot in de Weimerse Moer.

Bij boerderijcafé 'In den Anker' op de hoek van de Moerse Baan is het goed toeven. Bij goed weer houden veel fietsers hier even rust.

Op Pannenhoef werd al rond 1400 turf gegraven. In de zeventiende eeuw werd veel turf door de turfvaart vervoerd vanuit Achtmaal en Nieuwmoer naar Breda. De turfvaart was 32 km lang en het water in de vaart werd beheerst door meer dan dertig stuwen.

De turfvaart wordt ook IJzermolen Vaart genoemd, omdat men vanaf 1763 het water gebruikte om een ijzerpletmolen aan te drijven. Die bleef tot 1865 in werking.

13 In 1618 werd 70 hectare moer verkocht aan de Bredase brouwers Sebastiaan van der Schoot, Marcelis Snellen, Goris Janssen van der Wien en Thomas Arnouts Roovers. Zij lieten er turf graven om brandstof voor hun brouwerijen te maken. Peter van Bernagie, schoonzoon van Sebastiaan, heeft na 1625 de drie andere moergenoten uitgekocht. Vanaf dat moment ging hij werken aan de inrichting van een landgoed met boerderijen op de afgeturfde gronden. De huidige lanen ter weerszijden van de Moerse Baan gaan er nog op terug, evenals de herberg 'In den Anker' (genoemd naar een van de Bredase brouwerijen) en het landgoed Vrede Oord.

De ecologische aanpak in de wijk Landerije in Roosendaal resulteert in een samengaan van wonen en natuur.

Het landgoed De Moeren ligt in hoofdzaak aan de linkerkant van de Rucphense Weg, maar het landhuis uit 1818 staat aan de rechterkant, vlak bij de Bredase Turfvaart. Aan de andere zijde van de Turfvaart lag ook een blok land dat bij dit landgoed hoorde. Het geheel besloeg in 1826 een 740 meter brede en ruim 1800 meter lange strook. Het landgoed bestaat uit delen van enkele zestiende-eeuwse turfgebieden. Het werd in de jaren 1657-1677 gesticht door Mr. Willem Snellen, burgemeester en schepen van Breda. Rond 1800 kwam het landgoed in handen van de familie Van der Hoeven.

▸14 U fietst hier langs de Oude Buisse Hei. Henriëtte Roland Holst-Van der Schalk was de laatste particuliere eigenaar van het landgoed. Haar voorouders waren leden van de familie Van der Hoeven, de eigenaren van het landgoed De Moeren. De familie Roland Holst woonde in Den Haag maar in de zomermaanden kozen ze voor de rust van het landgoed. Hier deed Henriëtte inspiratie op voor haar literaire werk, terwijl haar man Richard als beeldend kunstenaar werkte in het in 1918 door architect Margaret Staal-Kropholler voor hem ontworpen atelier. Als u de route 'Henriëttes wandeling' op de Buisse Hei loopt, kunt U een kleine selectie uit haar werk lezen. Het landgoed is nu eigendom van de Vereniging Natuurmonumenten.

Het beekdal van de Bijloop.

▸15 U passeert hier de grensovergang België-Nederland. Hier speelde het verhaal van Klaveren Vrouwke zich af. Geert Schrauwen was in de Eerste Wereldoorlog een vermaard smokkelaar uit Sint Willebrord. Hij stak met zijn smokkelwaar de grens tussen Nederland en België bij Schijf over. In steeds wisselende kleren misleidde hij de grenswachters tot hij op 5 mei 1916 toch werd doodgeschoten. De gemeente Essen heeft in 2006 op de bewuste plek in het bos de verdwenen, arduinen grenshulppaal terug geplaatst. Er naast is een grenswachtershuisje met slagboom gebouwd met het verhaal van Klaveren Vrouwke.

Het informatiehuisje dat op de grens tussen België en Nederland werd opgericht als eerbetoon aan 'Klaveren Vrouwke'.

Een bloemrijke akkerrand in de omgeving van Rucphen.

5. LANGS TURFHAVENS EN DOOR HET GASTELS LAAG

LENGTE
Circa 33 kilometer

STARTPUNT
Kadeplein in Roosendaal

OMSCHRIJVING
Deze tocht brengt u van de haven van Roosendaal door het Gastels Laag naar de haven van Oudenbosch. Beide havens waren centra van de West-Brabantse turfhandel in de middeleeuwen. Het waren de Vlaamse steden die de aanzet gaven tot het steken van de turf om aan de behoefte aan brandstof te kunnen voldoen. Ten oosten van Roosendaal lag het Vlaamse Moer van 1.400 ha dat in acht blokken werd verdeeld. Nadat de turf verdwenen was, werd het land hoofdzakelijk als weiland gebruikt. Het gras werd gemaaid en als hooi verwerkt door de boeren ten zuiden van Roosendaal.

*In de directe omgeving is voldoende parkeergelegenheid. **Maar let op:** op het Kadeplein geldt betaald parkeren. U kunt de route ook in Oudenbosch of Zegge beginnen en op elk ander willekeurig punt in de routebeschrijving.*

AANVULLENDE INFORMATIE
- VVV Roosendaal, Markt 71, 4701 PC Roosendaal. www.vvvroosendaal.nl.
- Heemkundekring 'De Vrijheijt van Rosendale'. www.heemkundekringroosendaal.nl.
- VVV-agentschap Halderberge, Parklaan 15, 4731 GJ Oudenbosch, telefoon 0165 39 05 00.

Tip!

Bezoek de Kapelberg in Roosendaal. De Kapelberg was in de achttiende eeuw al bekend als een pelgrimsoord. Vooral in de maanden mei en oktober trekt de kapel veel bezoekers.

Tip!

Het Laarzenpad in de Heinsbergsestraat in Oud Gastel is een wandelroute van ongeveer 1200 meter. U komt er tijdens deze route langs. De wandeling wordt aangegeven met paaltjes met gele koppen en gaat dwars door het Gastels Laag.

Tip!

Bezoek de kapel van het 'Lieve Vrouwke van de Zeg', O.L. Vrouwestraat 105 in Zegge. Zegge is een bedevaartsoord waar jaarlijks duizenden pelgrims naar toe komen. Het hele jaar is de kapel overdag geopend. Hoogtepunt is elk jaar de meimaand. De afsluiting van de meimaand gebeurt met een plechtige processie.

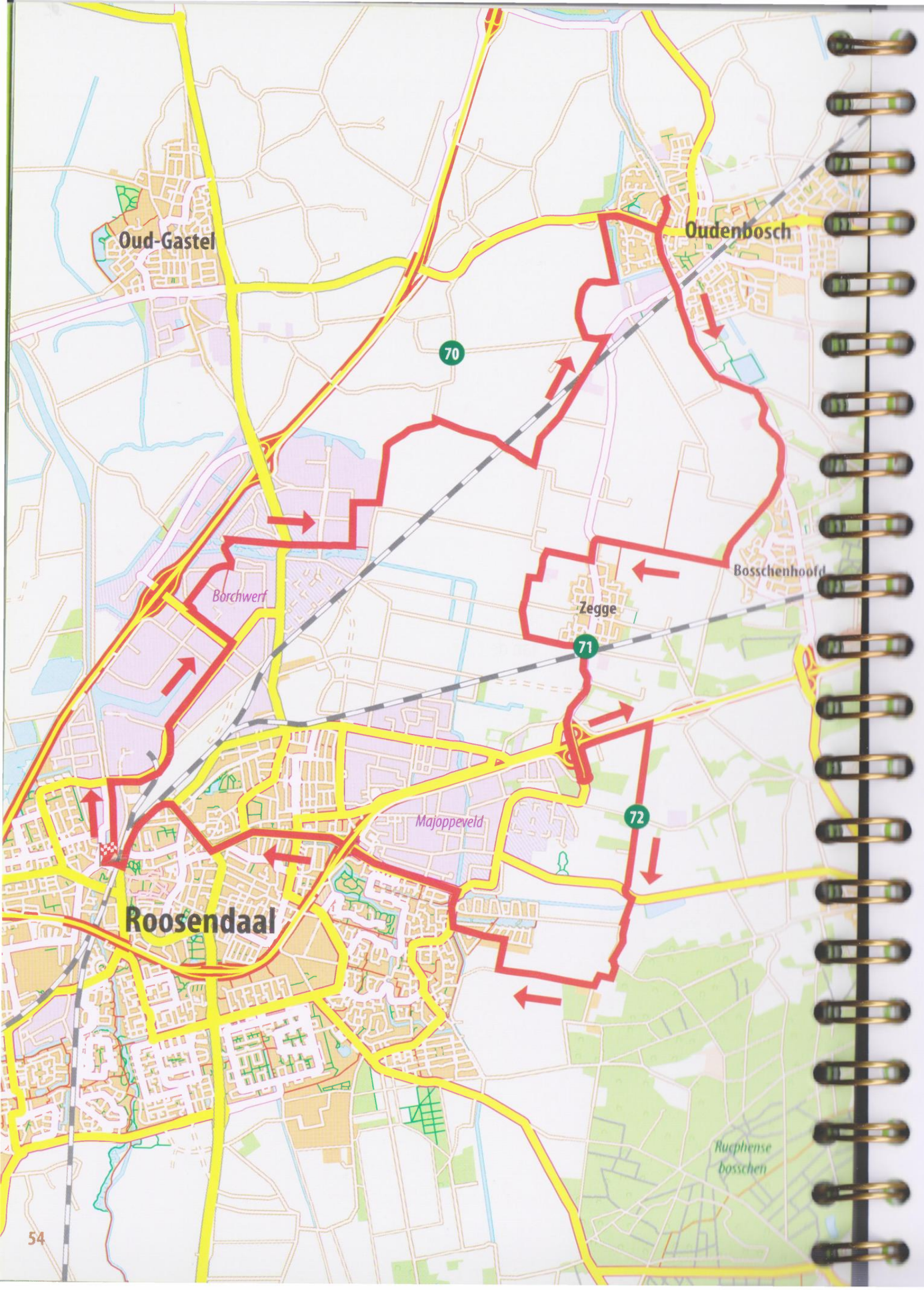

De pijlpuntjes met de groene cijfers verwijzen naar de beschrijvingen op de volgende pagina's.

1 U vertrekt vanaf het Kadeplein in Roosendaal. Vanaf het Kadeplein de Oostelijke Havendijk (rechts) langs het water van de Vliet nemen in noordelijke richting. ▸1
2 Bij de brug rechtsaf. Het fietspad van Borchwerf op. Waar nu het stadion staat, was vroeger het turfhoofd van Roosendaal. ▸2
3 Waar het fietspad eindigt, Borchwerf oversteken en het fietspad rechtsaf vervolgen (blijft Borchwerf).
4 Na ruim één kilometer linksaf (Stepvelden).
5 Na 500 meter bij fietsverkeerslicht rechtsaf (Belder).
6 Na 700 meter linksaf, richting 'Kapelberg' (Deurlechtsestraat).
7 Aan de linkerkant van de weg aan het einde van een laan ligt de kapel op de Kapelberg. ▸3
8 De weg vervolgen via het fietspad dat over de turfvaart gaat naar het bedrijventerrein Borchwerf.
9 Aan het eind van het fietspad rechtsaf (Klerkenveld).
10 Doorrijden tot de verkeerslichten. En hier oversteken en rechtdoor blijven rijden, parallel aan de hoogspanningsmasten. (Roosendaalsebaan, later aangeduid als Wortelsteeke).
11 Met de bocht mee naar links rijden (Het Steeke).
12 Na 400 meter eerste weg rechtsaf (De Ruif). ▸4
13 Na 250 meter, direct ná een enkele, onbewaakte bedrijvenspoorlijn, linksaf (Oude Roosendaalsebaan).
14 Na 1 kilometer rechtsaf (Noordhoeksestraat).
15 Na het oversteken van de spoorlijn eerste weg linksaf (Spijpestraat).
16 U nadert een spoorlijn die de weg erg schuin kruist. Advies: afstappen en te voet oversteken! Na de spoorlijn einde weg linksaf (Nieuweweg).
17 Eerste weg rechtsaf (Heinsbergsestraat).
18 Aan de linkerkant ligt het Laarzenpad. Dit is een wandelroute voor de liefhebbers. ▸5
19 De Heinsbergsestraat gaat over in Heinsbergwegje. ▸6
20 Einde weg rechtsaf. Richting de bebouwde kom van Oudenbosch (Oudenbosscheweg). ▸7
21 Bij rotonde rechtdoor.
22 Op de kruising met de Molenstraat en het West-Vaardeke linksaf (West-Vaardeke). Richting Standdaarbuiten.

vervolg route ▸▸

23 Bij verkeersbord 'P-route' rechtsaf door de onderdoorgang Sluispoort naar de Haven van Oudenbosch. ▸8
24 Via de Sluispoort terug naar West-Vaardeke.
25 Hier linksaf (West-Vaardeke) en na 300 meter de kruising oversteken en de weg rechtdoor vervolgen. (Molenstraat).
26 De spoorlijn oversteken. De weg heet nu Vaartweg.
27 Het fietspad volgen in de richting Bosschenhoofd.
28 Kruising met de Koestraat oversteken en fietspad vervolgen.
29 Waar het fietspad ophoudt aan de Zwarthoofdseweg even stoppen. ▸9
30 Ga nu rechtsaf de Zwarthoofdseweg in.
31 Einde weg rechtsaf het dorp in rijden (Pastoor van Breugelstraat).
32 Ter hoogte van huisnummer '40', rechtsaf (Bosschenhoofdsestraat). ▸10
33 Na 1 kilometer rechtsaf (Bosschenhoofdseweg).
34 Waar de weg een bocht naar rechts maakt, linksaf het dorp in rijden (Onze Lieve Vrouwestraat).
35 Eerste weg rechtsaf (Heesterbosstraat).
36 Eerste weg linksaf (Tussenweg). ▸11
37 Tussenweg gaat over in Hoge Heistraat.
38 Einde weg linksaf (Lage Zegstraat).
39 Einde weg rechtsaf (Onze Lieve Vrouwestraat), spoorlijn oversteken en fietspad rechtdoor vervolgen. ▸12
40 Fiets het viaduct van de A58 over tot de rotonde. Neem de rotonde driekwart richting Etten-Leur (Rijksweg-Zuid).
41 Na 1 kilometer rechtsaf (Zwaantjesdreef). Het straatnaambord staat aan de rechterkant van de weg. ▸13
42 Zwaantjesdreef gaat over in Hellemonsdreef.
43 Einde weg linksaf (Gebrande Hoefstraat).
44 Na 100 meter rechtsaf. (Langendijksestraat). ▸14
45 Langendijksestraat volgen tot Laagveldsestraat en hier rechtsaf.
46 Na 900 meter, direct na Pluimveebedrijf Siemons, rechtsaf het fietspad op (doodlopende weg).
47 Einde fietspad linksaf. (Bronkhorstdreef).
48 Einde weg de Dijkrand oversteken en rechtsaf het fietspad langs deze weg volgen.
49 De Dijkrand volgen tot de rotonde en daar linksaf.
50 Bij de verkeerslichten gaat de Dijkrand over in de Van Beethovenlaan.
51 Fiets onder het viaduct door.

vervolg route ▸▸

52 Op de kruising met Strausslaan bij de verkeerslichten rechtdoor. ▸15
53 Bij aanwijzing 'doorgaand verkeer voor fietsers en bromfietsen' en vóór het verkeersbord 'verboden voor fietsers en bromfietsers' de Van Beethovenlaan oversteken en linksaf het fietspad vervolgen tot de rotonde.
54 Bij rotonde aan het einde van de Van Beethovenlaan rechtsaf (Boulevard).
55 Bij verkeerslichten gaat de Boulevard over in de Brugstraat. ▸16
56 Brugstraat volgen tot Stationsplein. ▸17
57 Op het Stationsplein linksaf (Stationsstraat).
58 Bij verkeerslichten rechtsaf spoorweg over en rechtdoor de weg vervolgen (Kade).
59 U komt nu op het Kadeplein, waar de fietsroute begon.

BEZIENSWAARDIGHEDEN

▸1 In de veertiende eeuw konden zeewaardige zeilschepen de rivier de Vliet opvaren tot aan de Kade in Roosendaal. De Kade werd de haven van Roosendaal. Hier werd turf opgeslagen (Turfberg) om de regio van turf te voorzien.

Ongeveer op deze plaats in de Roosendaalse Vliet lag in de middeleeuwen het turfhoofd van Roosendaal.

Om het grote aaneengesloten veengebied ten oosten van Roosendaal, het Vlaamse Moer, te ontwateren en af te graven, werden twee kanalen (turfvaarten) gegraven Deze mondden beide uit in de Vliet. De turfvaart Deurlecht mondde uit nabij de Kapelberg en de Rucphensevaart op de plaats waar nu de silo's van de fabriek van Suiker Unie staan.

▸2 Het turfhoofd van Roosendaal diende in eerste instantie als overslag- en verhandelplaats voor de turf die gewonnen werd in het gebied dat toen de blokken vijf tot en met acht van het Vlaamse Moer omvatte. Daar liggen nu de woonwijken Kortendijk, Landerije en Laagveld. De turfvaart waar deze brandstof langs vervoerd werd, heette de Jan van Nispenvaart. Die begon aanvankelijk ter hoogte van de Langendijksestraat. In 1357 werd de vaart oostwaarts verlengd tot in en voorbij Rucphen. Belangrijke straten in Roosendaal, zoals de Van Beethovenlaan en de Brugstraat, waren eeuwen lang belangrijke turfvaarten. Waar nu aan de Vliet de silo's staan van Suiker Unie lag van 1280 tot 1750 het 900 meter lange turfhoofd. Hier werden vele tonnen turf verladen van platbodems (pleyten of vletten) op zeewaardige zeilschepen.

3 Op de strook grond aan de overkant van het vaartje ter hoogte van de kapel op de Kapelberg, werd rond 1300 turf verhandeld en verscheept. Dat gebeurde op het turfhoofd van Deurlecht dat doorliep tot 300 meter achter de grote weg. De turf was afkomstig uit het noordelijke deel van het Vlaamse Moer, met de blokken één tot en met vier. Op het turfhoofd werden de turfjes geladen in zeewaardige zeilschepen en afgevoerd via de Vliet. De Vliet was toen breed en stond in open verbinding met zee. De toren van Oud Gastel diende voor de schippers als 'vuurtoren'. Nog steeds heet de brede sloot naast de Kapelberg de Deurlechtse Vaart.

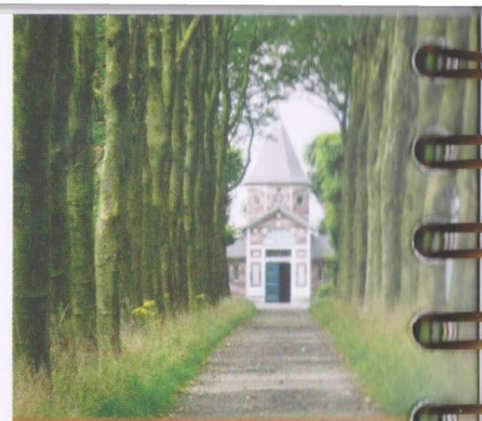

De met bomen omzoomde laan die naar de Kapelberg leidt. Volgens een legende zou een schipper die in een storm terecht was gekomen beloofd hebben om op de plek waar hij veilig aan land zou komen een kapel te bouwen.

4 Nieuwenberg was door de turfwinning een belangrijke buurtschap. Het lag op de rand van het grote moerasgebied dat als Vlaamse Moer werd ontgonnen. Hier werd de turf uit de blokken een tot en met vier gedroogd op de 'anthoofden'. Dat waren verhoogde stukken grond of dammen. Daarna werd de turf afgevoerd via de Deurlechtsevaart naar het turfhoofd Deurlecht nabij de Kapelberg. Het oude anthoofd is nu spoordijk. De straat Vaartkant volgt de oude turfvaart. De ruilverkavelingscommissie liet een eindje noordelijker een veel bredere uitwatering graven: die is dus 'nieuw'.

5 In de zomer van 1995 liet Staatsbosbeheer in het kader van een natuurbouwproject een gebied van 12 hectare in natuurgebied Gastels Laag afgraven tot een niveau van 60 cm onder zeeniveau. Daarbij kwam een veenlaag aan de oppervlakte, waarvan de bovenste laag, door brandende zon in die droge zomer, sterk verdroogde. Daardoor kwamen zelden waargenomen sporen van grootschalige turfgraverij van rond 1300 aan het licht. Zichtbaar werd, hoe de turfjes destijds waren gestoken. Wetenschappelijk onderzoek door onder meer historicus dr. K.A.H.W. Leenders leverde waardevolle informatie op over de geschiedenis van dit gebied op. Het Gastels Laag is nu, door de turfgeschiedenis en de in 1995 gecreëerde natuurwaarden, een bijzonder gebied met zeldzame planten. Het natuurgebied is toegankelijk voor publiek. Er is een wandelroute uitgezet. Vanwege de natte omgeving is het verstandig om hier laarzen aan te doen.

6 Aan de Heinsbergsestraat merkt u een groot hoogteverschil op. Rechts ligt de Heinsberg, die tot 5,6 meter boven zeeniveau gaat. Links ligt op 60 cm onder zeeniveau het Gastels Laag. Een dergelijk groot hoogteverschil ziet u ook naast en achter de basiliek van Oudenbosch. Het kon ontstaan omdat twee miljoen jaar oude klei bleef liggen, terwijl even oude zandlagen daarnaast in de loop van de tijd zijn weg geschuurd.

De Deurlechtse turfvaart. Ook hier lag een turfhoofd waar de turf uit het noordelijk deel van de Vlaamse Moer werd verhandeld.

7 Kijk even de straat de Drie Weikes in. Deze straat loopt met een bocht. Het is de zuidrand van een grote waterkolk die in 1421 ontstond toen hier de weg en de dijk tijdens de Sint-Elisabethsvloed doorbraken. Het zand uit die kolk belandde in het Gastels Laag. De dijk werd langs de rand van de kolk gelegd en op het gesloten dijkgat verrees een kapelletje (dat allang weer weg is).

8 De haven van Oudenbosch werd in 1301 aangelegd. Deze diende als verlaadplaats van de turf uit het Gastels Laag en het Oudenbossche Laag. Ook stonden er hier en bij de uitmonding in de Dintel (Nieuwenbosch) veel zoutketen. Daarin werd de elders gewonnen zelle (zoute turfas) geraffineerd tot mooi schoon zout.

9 Na 1350 ging men vanuit Oudenbosch verderop zoeken naar het bruine goud, de turf. De moeren bij Schijf (de Zoek) werden ontgonnen en de daar gewonnen turf werd met vletten afgevoerd via Oudenbosch naar de rivier de Mark. Waar u nu staat, moest de vaart, over een afstand van enige honderden meters, een hoogteverschil van zes meter overwinnen. Op deze vooruitstekende zandrug werd een S-vormige structuur van wallen en grachten aangelegd, het Bossche Hoofd. Het geheel is nu bebost en ook het bos over de drukke weg hoort daar bij.

De hoeve Nieuwenberg ligt ongeveer op de plaats waar het turfwingebied Nieuwenberg lag. Van de vroegere bedrijvigheid is hier niets meer te merken.

Het is niet duidelijk of hier een reeks spuien lag, of dat de in de bovenvaart aangevoerde turf werd overgeladen op schuiten in de gescheiden benedenvaart. Gezien de hoogteligging van het aangrenzende Oudenbossche Laag (0–1 m boven zeeniveau) is het zelfs niet onmogelijk dat er zeewaardige zeilschepen tot hier kwamen. Het turfhoofd Bossche Hoofd was 400 m lang.
Het gebied bij de Zwarthoofdseweg is beplant met bomen en struiken en heeft een natuurwetenschappelijke bestemming. Het huidige, negentiende-eeuwse dorp Bosschenhoofd ligt zuidelijker dan het turfhoofd Bossche Hoofd.

10 De turfvaart naar Rucphen liep ongeveer 65 meter links van de Bosschenhoofdsestraat. Nu ligt daar een lange doorlopende sloot.

11 Het polderlandschap van de Lage Zeg, de Tussenweg en de Hoge Heistraat ten westen van Zegge, liggen in het centrum van de vier noordelijke blokken van het Vlaamse Moer. Hier ligt een open polderlandschap, gemaakt door turfstekers in de dertiende eeuw. Zij maakten toen de rechte wegen en rechte afvoerkanalen. Nog steeds, na zevenhonderd jaar, lopen hier alle wegen evenwijdig aan elkaar zoals de Maartenstraat, Nieuwenberg, Lage Zegstraat, Spiekestraat en Leemstraat.

De sporen van het turfgraven die in 1995 in het Gastels Laag tevoorschijn kwamen toen Staatsbosbeheer een deel van het gebied af lieten graven.

12 400 meter na de spoorwegovergang ziet u rechts het begin van de Spiekestraat. Dit is een heel oude straatnaam die herinnert aan Gerard de Spikere, een voornaam burger van Brugge, die in de late dertiende eeuw mede leiding gaf aan het turfgraven tussen Zegge en Roosendaal.

13 Halverwege de Zwaantjesdreef bij de bossen aan de linkerzijde ligt sinds 1290 de gemeentegrens. In dat jaar verdeelden, na onderlinge twisten, de heren van Breda en Bergen op Zoom het Vlaamse Moer. De noordelijke vier blokken werden toebedeeld aan de heer van Bergen op Zoom (Markiezaat). De heer van Breda (Baronie) kreeg de vier zuidelijke blokken. De grens die toen werd bepaald, is nu deels nog altijd de grens tussen de gemeenten Roosendaal en Rucphen.

Zo ziet het Gastels Laag er tegenwoordig uit. Staatsbosbeheer diepte het vijftig centimeter uit en liet de natuur haar gang gaan.

De haven van Oudenbosch anno 2012. Toen de haven in 1301 werd gegraven was turf hier een belangrijk product. Langs de haven stonden zoutketen tot aan de plaats waar die toen uitmondde in de Dintel. Daar lag Nieuwenbosch.

14 100 meter na het begin van de Langendijksestraat kruist u de turfvaart van Rucphen naar Roosendaal. In het jaar 1280 werd de vaart vanuit Roosendaal tot hier gegraven. In 1357 werd ze verlengd naar Rucphen. De turf uit het zuidelijk deel van het Vlaamse Moer, de blokken vijf tot en met acht, werd afgevoerd via die oudste vaart.

In de veertiende eeuw kwam het oude stuk vaart in handen van Jan van Nispen. Daarom wordt deze vaart ook wel 'Jan van Nispenvaart' genoemd. De stadswijk Kortendijk ligt in blok zeven en de wijk Landerije in blok acht. Een stuk van de vaart ligt nu midden in de woonwijk Kortendijk en wordt nu Staaltjes genoemd.

15 Door de Natte Turfvaart (Elderse Vaart) kwamen grote hoeveelheden turf uit Nieuwmoer en Kalmthout naar Roosendaal. Door de Rucphensevaart (Jan van Nispenvaart) vervoerde men turf afkomstig uit Laagveld, Rucphen en Schijf.

Op de kruising Strausslaan en Van Beethovenlaan kwamen die twee turfvaarten samen en de vaart liep hier verder naar het Roosendaalse turfhoofd.

Het polderlandschap bij Zegge met het Deurlechts Vaartje. Het landschap werd hier gevormd door de turfstekers in dertiende eeuw.

▸16 De Van Beethovenlaan en de Brugstraat waren vroeger druk bevaren turfvaarten. De Molenstraat was de doorgaande weg van Bergen op Zoom door Roosendaal naar Breda. Hier lag een hoge brug over de turfvaart. De met turf beladen vletten konden dit kruispunt, onder de hoge brug door, ongestoord passeren.

▸17 Achter het NS-station lag eens het 900 meter lange turfhoofd. Het was gedurende vijf eeuwen het hart van turfwinning, -handel en -transport in West Brabant en de Noorderkempen.

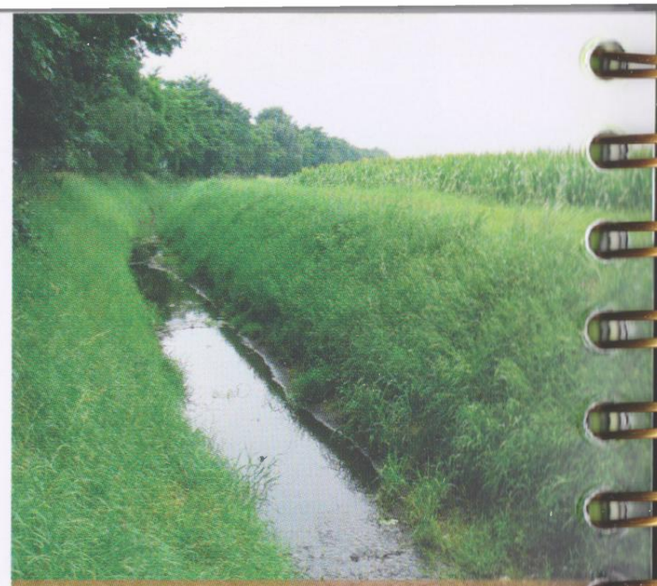

De Rucphense Vaart is een stuk smaller dan in de tijd toen de turfschuiten naar Roosendaal werden getrokken.

De Natte of Elderse Vaart, zoals die nu nog in de 'Verfraaiing' te zien is. Door deze vaart kwam turf uit Nieuwmoer en Kalmthout naar Roosendaal.

6. DOOR DE PANNENHOEF EN LANGS DE MONNIKENMOER

LENGTE
Circa 43 kilometer

STARTPUNT
Turfschip, Schipperstraat 2, 4871 KK Etten-Leur

OMSCHRIJVING
Deze tocht brengt u langs turfvaarten en langs de Lokker, een natuurgebied dat bij Pannenhoef hoort. U rijdt door de Moeren bij Zundert, langs Wallstein en over de Buisse Heide. Bij Schijf rijdt u door de Oude Zoek en daarna door Sint Willebrord. Het laatste deel gaat langs enkele oude turfvaarten, zoals de Laaksevaart. Over deze vaart werd de turf vanuit de Monnikenmoer bij Sprundel naar de haven van Leur vervoerd.

Achter het Turfschip in de Brouwerstraat ligt een groot parkeerterrein. U kunt de route ook in Schijf of Sint Willebrord beginnen en op elk ander willekeurig punt in de routebeschrijving.

AANVULLENDE INFORMATIE
- 't Pannehûske, Roosendaalsebaan 4, 4885 JK Achtmaal. www.pannehuske.nl.
- VVV Etten-Leur en het UITpunt zijn gevestigd in de Nieuwe Nobelaer, Anna Berchemlaan 2, 4872 XE Etten-Leur. Telefoon 076 504 52 00. www.uitinettenleur.nl.
- Heemkundekring 'Jan uten Houte'. www.janutenhoute.nl.
- Brabants Landschap, Postbus 80, 5076 ZH Haaren. Telefoon 0411 62 27 75. www.brabantslandschap.nl.

Tip!

Breng eens een bezoek aan de Abdij Maria Toevlucht aan de Rucphenseweg 38, 4882 KC Zundert. Informatie is te vinden op de site: www.abdijmariatoevlucht.nl. In de winkel vindt u allerlei abdijproducten, boeken, cd's en religieuze artikelen.

Tip!

Als u van wandelen houdt, moet u beslist de wandelroute over de Oude Buisse Hei lopen. Deze is twaalf kilometer en het best kunt u beginnen bij 't Pannehûske aan de Roosendaalsebaan 4, 4885 JK Achtmaal, telefoon 076 59 85 248. Hier zijn trouwens verschillende wandelroutes verkrijgbaar.

Tip!

Breng een bezoek aan het heemkundig streekmuseum Jan uten Houte. Een deel van hun collectie houdt verband met het steken van turf in dit gebied. Het museum is te vinden in het Sint Paulushofje, Markt 59, 4875 CC Etten-Leur. Telefoon 076 503 42 44.

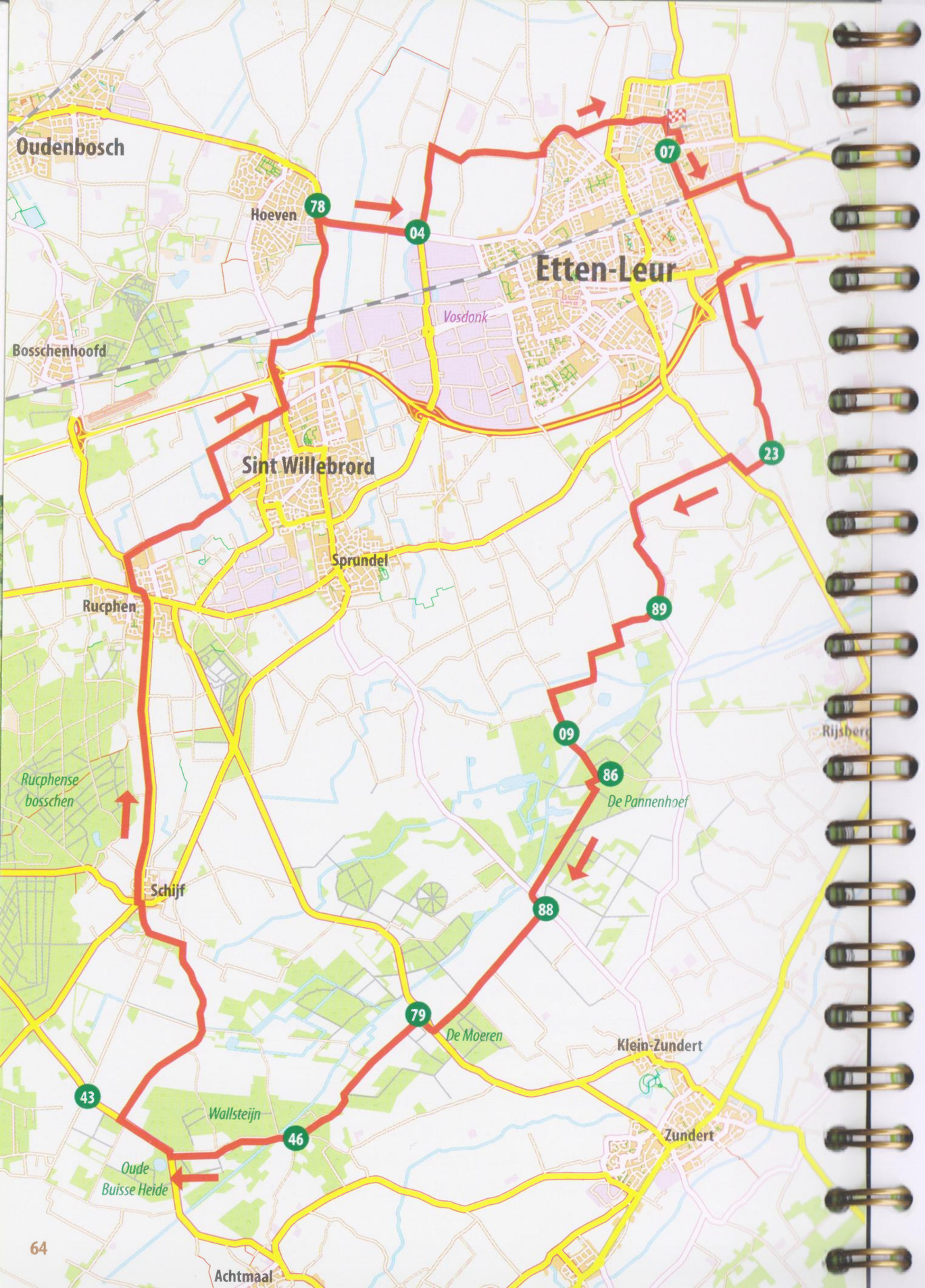

De pijlpuntjes met de groene cijfers verwijzen naar de beschrijvingen op de volgende pagina's.

1 Vertrek bij Het Turfschip in Etten-Leur aan de zijde van de Leurse Dijk/ Domineesgang.
2 Fiets de Leurse Dijk op richting centrum. ▸1
3 De weg gaat over in de Dominees Gang. Aan het eind van de straat rechtsaf de Lange Brugstraat in.
4 Eerste straat linksaf het Van Bergenplein op. Deze straat gaat over in Lichttorenhoofd. ▸2
5 Over de spoorlijn direct linksaf de Liesbosweg in. ▸3
6 Tweede straat rechtsaf de Turfstraat in. Deze gaat over in de Lage Bremberg. ▸4
7 Aan het einde van de Lage Bremberg rechtsaf de parallelweg van de Bredaseweg (naar knooppunt 23) volgen. ▸5
8 Voor Mc Donald's linksaf de Rijksweg over en direct rechtsaf.
9 Weg blijven volgen en aan het einde rechtsaf de Hoge Vaartkant nemen (naar knooppunt 23).
10 Hilsebaan oversteken. ***Let op:*** gevaarlijke kruising. ▸6
11 Aan het einde van de Hoge Vaartkant, bij knooppunt 23, rechtsaf de Zandspui op naar knooppunt 21. ▸7
12 Einde weg rechtsaf de Rijsbergseweg op (richting knooppunt 06). ***Let op:*** deze route niet helemaal volgen, maar...(zie punt 13)
13 Tweede straat linksaf (gevaarlijke oversteek) de Vossenbergsevaart in. ▸8
14 Einde Vossenbergsevaart linksaf de Zundertseweg op. Naar knooppunt 89.
15 Tweede weg rechtsaf Wildert inrijden. De verharde weg blijven volgen (dus niet de doodlopende wegen inrijden!).
16 Einde weg linksaf de Oosteindseweg op. Naar knooppunt 86.
17 Einde Oosteindseweg rechtsaf de Pannenhoef (Panhoefweg) in naar knooppunt 88. ▸9
18 Einde weg linksaf. ***Pas op het verkeer.***
19 Meteen eerste weg rechtsaf de Professor Van der Hoevenstraat in. U bent bij knooppunt 88.
20 Rijd naar knooppunt 79. ▸10
21 Rijd naar knooppunt 46.
22 Aan het einde van de Moersebaan rechtsaf de Roosendaalsebaan in. ▸11

vervolg route ▸▸

23 Weg blijven volgen richting knooppunt 43. Let op voor u dit knooppunt bereikt rechtsaf de Hoekvensedreef in.
24 Tweede straat linksaf de Zoeksedijk op. ▸12
25 Einde weg rechtsaf en meteen weer rechtsaf, de Zoeksestraat in. ▸13
26 Bij het kruispunt bij de kerk oversteken en het Oud Kerkpad inrijden.
27 Het Oud Kerkpad blijven volgen. Dit wordt de Schijfse Vaartkant
28 Einde Schijfse Vaartkant linksaf de Raadhuisstraat in. ▸14
29 Eerste weg rechtsaf (Rucphense Vaartkant).
30 Met de bocht naar links mee draaien en de derde straat rechtsaf (Sint Martinusstraat).
31 De Sint Martinusstraat blijven volgen tot buiten de bebouwde kom en dan rechtsaf (vierde straat) de Bernhardstraat in.
32 De tweede straat linksaf (Canadastraat). Tweehonderd meter voor het kombord Sint Willebrord.
33 Einde Canadastraat rechtsaf de Bremstraat in. ▸15
34 De Bremstraat blijven volgen tot de rotonde. Hier linksaf de Poppestraat in.
35 Rijd over het viaduct over de Rijksweg en neem de tweede weg rechtsaf (Oude Bredasepostbaan).
36 Einde weg linksaf (De Heul). ▸16
37 Fiets nu naar knooppunt 78.
38 Einde weg (bij knooppunt 78) rechtsaf naar knooppunt 4 (Sprangweg).
39 Volg de Sprangweg naar knooppunt 4. De weg gaat over in Hoevenseweg.
40 Hier de Hoevenseweg blijven volgen tot die in de bocht overgaat in Vossendaal.
41 Hier de weg oversteken (Hoevenseweg) en direct linksaf de Laakseweg in. Het fietspad Achter de Vaart nemen. ▸17
42 Bij de kruising rechtsaf de Lage Donk op.
43 Aan het einde van de Lage Donk linksaf (Bankenstraat).
44 Daarna rechtsaf (Goorstraat).
45 Einde Goorstraat linksaf (Haansberg).
46 Bijna direct daarna rechtsaf (het Sander).
47 Verderop linksaf het Slagveld op.
48 Steek de Rijsdijk over.
49 Daarna het Slagveld blijven volgen in de bebouwde kom tot de Slikbrug. Dit is de houten ophaalbrug. ▸18
50 Direct na de Slikbrug rechtsaf de Leurse Dijk op naar Het Turfschip. Daar eindigt de route. 🏁

BEZIENSWAARDIGHEDEN

▸1 Leur ligt in een voormalig wingebied van turf en de naam hangt waarschijnlijk samen met leur, dat 'slechte turf van weinig waarde' betekende. Hier is het gebruikt als de aanduiding van het gebied.

Bij de haven van Leur staat het standbeeld van Adriaan van Bergen. De naam van deze schipper is onlosmakelijk verbonden met het turfschip van Breda.

Bekend is de geschiedenis van Adriaan van Bergen en het turfschip van Breda. Tijdens de Tachtigjarige Oorlog, in 1590, heroverde Prins Maurits de stad Breda op de Spanjaarden. Hij deed dit door een list die de Leurse schipper Adriaan van Bergen bedacht. In navolging van het paard van Troije verstopte Van Bergen zeventig soldaten onder een lading turf. In zijn turfschip smokkelde hij hen de stad in. Door deze list kon de stad ingenomen worden. Rechts van het zwaaigat van de Leurse haven staat het standbeeld van Adriaan van Bergen.

▸2 Het Lichttorenhoofd is waarschijnlijk afgeleid van 'licht torf hoofd'. Vroeger was hier een 600 meter lange landtong (hoofd) met aan de oostzijde de Brandsevaart of Zoute Vaart en aan de westzijde de Verse of Leurse Vaart. Hier werd de turf in die tijd overgeslagen en vervolgens verscheept. De naam Zoute Vaart wijst er op dat er zout water tot in deze vaart kon doordringen. De Verse Vaart ligt veel hoger: daar kwam het zout niet in. 'Vers' betekent hier: zoet water.

▸3 U rijdt door het gebied waar de Brandsevaart ligt. Via deze vaart werd de turf die ten zuiden van Etten-Leur werd gewonnen met platbodems afgevoerd naar Leur. Daar werd de turf overgeslagen op grotere schepen. Aan de monding van de vaart bevonden zich de Leurse branden. Branden waren veenputten in een hoger gelegen gebied.

De turfvaart gaat hier met een aquaduct over de Bijloop. De Bijloop is een riviertje dat vroeger door natuurgebied De Lokker kronkelde.

4 Als u 500 meter ver op de Lage Bremberg bent, kunt u een groot hoogteverschil opmerken (tussen de boerderijen doorkijken!). Links loopt de bodem op naar 5,70 meter boven zeeniveau, rechts daalt ze verder naar één meter: dat is nog goed te zien. In het hoge stuk zit twee miljoen jaar oude klei. Die is hier deels afgegraven om er stenen van te bakken in een steenoven die gestookt werd met turf uit het lage stuk. De bakstenen konden via de turfvaart en de Mark naar Breda verscheept worden. Deze steenoven was van de schout van Breda die zo vanaf 1332 nog wat bijverdiende aan de bouw van de Bredase stadsmuren. Tegenwoordig zou dat een groot schandaal opleveren!

De Bredase Turfvaart kruist hier de Ettenseweg op weg naar de turfhaven van Breda.

5 Waar de parallelweg van de Bredaseweg begint af te buigen ziet u schuin rechts vooruit een flinke sloot die onder de weg doorgaat. Dat is de Brandse Vaart, de turfvaart van de moeren van de Bremberg. Die vaart loopt aan de andere kant nog 1300 meter door tot de Hilse Baan.

6 De sloot rechts van de straat Hoge Vaartkant is de Leurse Vaart. 750 meter voorbij de Hilse Baan splitst daar naar rechts de Vossenbergsevaart af. De straat met die naam komt u al 300 meter eerder tegen. De plaats waar u over de vaart gaat, werd vroeger 't Gewad genoemd. Dat wijst op een doorwaadbare plaats.

7 Op de Zandspui kwamen de Leurse of Schuitvaart en de vaarten uit de Kleine en Grote Meren bij het Hellegat samen. De naam verwijst naar de diverse sluisjes (spuien) die in dit gebied de waterhuishouding regelden. De vaarten vertakten daar erg en bedienden heel het gebied ten zuidwesten van het Hellegat.

8 De Vossenbergsevaart was voorheen een turfvaart. Langs deze vaart werd de turf uit het gebied ten zuiden van het dorp Sprundel naar Leur vervoerd.

9 U fietst hier langs de Lokker. Het is een prachtig natuurgebied, maar het is niet voor het publiek toegankelijk en een onderdeel van de Pannenhoef. Het gebied is 80 hectare groot en bestaat uit bosgebied, grote en kleine vennen en grasland.

Op het landgoed Pannenhoef lopen de turfvaart en de Bijloop een stuk parallel aan elkaar.

Het gebied van de Pannenhoef was aanvankelijk een uitgestrekt veengebied. In de vijftiende eeuw werd op grote schaal het veen afgegraven. Via een stelsel van turfvaarten werd het afgevoerd naar Leur.

Hierdoor kwamen hoogten en laagten vanonder het veen te voorschijn. Later, in 1618 werd door zo'n laagte de Bredase Turfvaart aangelegd. Daardoor verloren veel oude vaarten hun verbinding met Leur. In datzelfde oude dal vormde zich geleidelijk een beekje dat bij het Raamschoor aansloot op de oude beek De Bieloop. Nu heet heel die beek Bijloop. De afgeveende gronden werden vanaf 1735 omgevormd tot het landgoed De Pannenhoef.

10 U bent hier bij de Moeren. Duizenden jaren heeft het veen zich hier kunnen ontwikkelen. Pas in 1531 (langs de Prof. Van der Hoevenweg) en in 1543 (De Moeren) gaf de baron van Breda gronden uit om 'uit te moeren'. De turf werd afgevoerd via Leur. De turfwinning speelde hier een grote rol. Verschillende namen en straatnamen in de omgeving herinneren hier nog aan.

Op Pannenhoef liggen nog enkele putten die overbleven na de turfwinning. Op deze foto turfwinplaats De Bak.

11 Naast de Moeren en de Oude Buisse Heide is er ook nog Wallsteijn en natuurgebied de Reten. U komt langs het landgoed Wallstein waar rond 1400 al turf werd gestoken. Er werden toen de bekende plaggenhutten gebouwd die de turfstekers bescherming moesten bieden tegen de weersomstandigheden. In één van die hutten brouwden de turfboeren (volgens de overlevering) toen al bier. Een verre voorganger dus van het huidige café het Pannehûske! Aldus de overlevering die hier weinig met de ware geschiedenis van doen heeft, want Wallstein heeft niets met de turf te maken. Het landgoed werd namelijk tussen 1794 en 1900 geleidelijk opgebouwd door aankoop van zandgronden die vaak al lang in cultuur waren. Het werd een buitengoed van schout Van der Wall van de gemeente Zundert. Zo kwam het landgoed aan zijn naam. ▶▶

Het beekdal van de turfvaart en de Bijloop levert mooie plaatjes op.

▶▶ De afgraving van het veen in het gebied van de Buisse Heide begon al omstreeks 1455, misschien al dertig jaar eerder. De turf werd naar Oudenbosch en Roosendaal uitgevoerd. Na het weggraven van de turf bleef het land 'woest' achter. Vanaf 1750 werd die natte heide ontgonnen. Er kwam een boerderij en een krans van bossen, maar rond 1900 bestond het grootste deel van de Oude Buisse Heide nog uit uitgestrekte heidevelden en bossen.
Dichteres Henriëtte Roland Holst-van der Schalk woonde hier, samen met haar man Rik Roland Holst, van 1918 tot kort voor haar overlijden in 1952 in de Angorahoeve. Dit was hun 'tweede huis'. Het echtpaar woonde er meestal van mei tot december. Het landgoed was oorspronkelijk verbonden met het naastgelegen landgoed de Moeren. Het landgoed Oude Buisse Heide werd in 1945 door Henriëtte Roland Holst aan Natuurmonumenten geschonken.

De Bredase Turfvaart is op het landgoed Pannenhoef aanzienlijk smaller dan in de tijd toen er nog vletten met turf door voeren.

▶12 Hier ligt het gebied de Oude Zoek. Dit was een groot veengebied, gevormd in en later ook rondom een laagte in de ondergrond. De kaarsrechte Zoekse Dijk is een oude turfvaart die in Rucphen aansloot op vaarten naar Oudenbosch en Roosendaal. Toen het veen hier opgeruimd was, kwam de oude laagte weer tevoorschijn. Hierin ontstond een groot ven, dat in droge zomers meer weg had van een woestijn waar het zand uit wegwoei. Dat zand bleef steken in de begroeide rand van het ven. Nu is dat een hoefijzervormige krans bosjes op lage heuveltjes aan de noord- en oostkant. In de late negentiende eeuw is de Oude Zoek als een polder ontgonnen en dambordachtig verkaveld. Alleen het Moergat herinnert er nog aan de turftijd. Dit relatief laaggelegen gebied wordt gedeeltelijk ontwikkeld als een natte verbindingszone.

▶13 U komt nu in het dorp Schijf. Door de onherbergzaamheid van het landschap in de middeleeuwen was het huidige Schijf nauwelijks bewoond. Het gebied bestond uit hoogveen en een rug met arme zandgronden. Om het veen te kunnen weggraven werd rond 1400 een vaart gegraven, die via Rucphen naar Oudenbosch liep. In Rucphen had deze Vlettevaart een aftakking richting Roosendaal. Als de turfschuiten terugkwamen, brachten ze vaak stadsmest mee. Daarmee werd het ontveende land ontgonnen.

Bij de oude landgoederen in de buurt van Zundert is sprake van een afwisselend landschap.

De turf uit De Zoek was turf van hoge kwaliteit. De turf uit De Plas was taaier en door aantrappen werd die nog vaster. Om ze goed te laten drogen, werden deze turven maar 5 cm dik, zodat ze eerder op schijven dan op blokken leken. Omdat de turf zwart van kleur was, kreeg ze de naam swerter scive, wat zwarte schijf betekent. Zo kwam ook het dorp aan zijn naam.
Op de hoek van de Scherpenbergsebaan, de Schijfsebaan en de Sint Antoniusstraat staat het beeldje van de Schijvenaer. Een eerbetoon aan de mensen die in de turf werkten. In 2003 werd het bronzen beeldje geplaatst. Nadat het gestolen was, werd een beeldje uit kunststof op de sokkel geplaatst.

▶14 U bent nu in Rucphen. De omliggende gebieden werden in 1357 ter vervening uitgegeven. Waar ooit de turfstekers neerstreken ontstond later het dorp Rucphen. De naam betekent: rauw veen. De werkgelegenheid in de vervening en het graven van turfvaarten (Schijfse Vaart, Vlette Vaart, Zwarte Sloot) zorgde voor groei van de bevolking. Toen het veen uitgeput raakte, bleef slechts schrale grond over. Hierdoor verarmden de dorpen.

▶15 Sint Willebrord was van oorsprong een nederzetting met de naam 't Heike. Tevoren was 't Heike gewoon een naam voor dit stuk heide. De Dorpsstraat van Sint Willebrord is een middeleeuwse oude weg die vanaf Sprundel naar het noorden liep, over een veenvrije strook. Ten oosten daarvan lagen venen die van 1297 door lieden uit Brugge weggegraven werden. Ten westen van de weg hoorden de venen tot de uitgifte van Rucphen in 1357. Dit gebied werd na het weghalen van het veen een heide waarop vooral in de achttiende eeuw landloze lieden neerstreken om er hutjes te bouwen en wat land te ontginnen. Het werd nogal een rovershol, zodat de bisschop in 1842 meende dat het volk daar maar eens bekeerd moest worden. Er werd een parochie gesticht die aan Sint Willibrord gewijd werd en er werd met succes geijverd om de beladen naam 't Heike te vervangen door de naam Sint Willebrord.

▸16 Ten zuiden van de weg ligt het dal van de Kibbelvaart. De naam kan er op wijzen dat er onenigheid was over de aanleg of het onderhoud van de turfvaart. De naam Heul herinnert aan de duiker waarmee de Kibbelvaart onder de oude weg Sprundel–Hoeven doorging.

▸17 De Laaksevaart heette vroeger de Monnikenvaart. In de tijd van de turfnering werd via deze vaart de turf uit het Monnikenmoer dat ten noorden van Sprundel lag, afgevoerd naar de Mark. Het Monnikenmoer werd in 1297 uitgegeven aan het St. Janshospitaal in Brugge.

In het gebied werden de Kriekenvaart en de Kibbelvaart gegraven om de turf naar de havens te brengen. Door de overstromingen in westelijk Noord-Brabant veranderden daar de waterlopen. Daarom werd in 1375 een dwarsvaart gegraven die de Monnikenvaart verbond met een natuurlijke kreek ten noorden van Hoeven, die De Lake heette. Vandaar dat nu de Monnikenvaart Laakse Vaart heet.

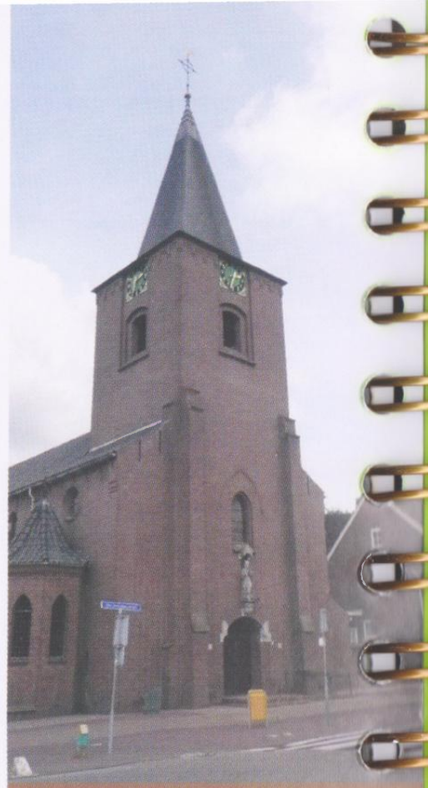
De Sint-Martinuskerk in het dorp Schijf.

▸18 Slagveld duidt op de plaats waar vroeger de natte turf of opgebaggerde turf werd plat geslagen om het water eruit te krijgen.

De Schijfse Vaartkant bij het binnenrijden van het dorp Rucphen.

7. DOOR DE HOEVENSE BEEMDEN, ZWARTENBERG EN KELSDONK

LENGTE
Circa 41 kilometer

STARTPUNT
Hoofdingang van het Stadskantoor aan de Roosendaalseweg 4 in Etten-Leur

OMSCHRIJVING
U fietst langs turfvaarten, vroegere turfhoofden en de Mark. Deze rivier had voor de Sint-Elisabethsvloed in 1421 een andere loop. Aan de overkant van de Mark lag toen het graafschap Holland. U fietst langs de Zwartenberg en het natuurgebied Weimeren. In het natuurgebied Kelsdonk vindt u nog een oer-turflandschap. Via dit gebied komt u weer terug in Etten-Leur.

In de directe omgeving is voldoende parkeergelegenheid. U kunt de route ook in Zevenbergen beginnen en op elk ander willekeurig punt in de routebeschrijving.

AANVULLENDE INFORMATIE
- VVV Etten-Leur en het UITpunt zijn gevestigd in de Nieuwe Nobelaer, Anna Berchemlaan 2, 4872 XE Etten-Leur. Telefoon 076 504 52 00. www.uitinettenleur.nl.
- Heemkundekring 'Jan uten Houte'. www.janutenhoute.nl.

Tip!
Bezoek het natuurgebied Weimeren. Na punt 18 gaat u rechtsaf de Polderweg in. Die leidt u naar het natuurgebied. Om terug op de route te komen, gaat u op de T-kruising linksaf en aan het einde van de weg rechtsaf. Daarna verder met punt 20.

Tip!
Bezoek het natuurgebied bij de Zwartenbergse Molen. Tijdens deze wandeling ziet u veenputten en de typische flora van dit gebied. Aan het einde van het fietspad over de dijk na knooppunt 53, steekt u voorzichtig de weg over. Ongeveer 50 meter naar rechts is een onverharde parkeerplaats. Vanaf hier kunt u naar de veenputten wandelen. Die liggen aan het begin van de rondwandeling, gemarkeerd door paaltjes met een rode kop, op ongeveer 300 meter.

Tip!
Breng een bezoek aan het heemkundig streekmuseum Jan uten Houte. Een deel van hun collectie houdt verband met het steken van turf in dit gebied. Het museum is te vinden in het Sint Paulushofje, Markt 59, 4875 CC Etten-Leur. Telefoon 076 503 42 44.

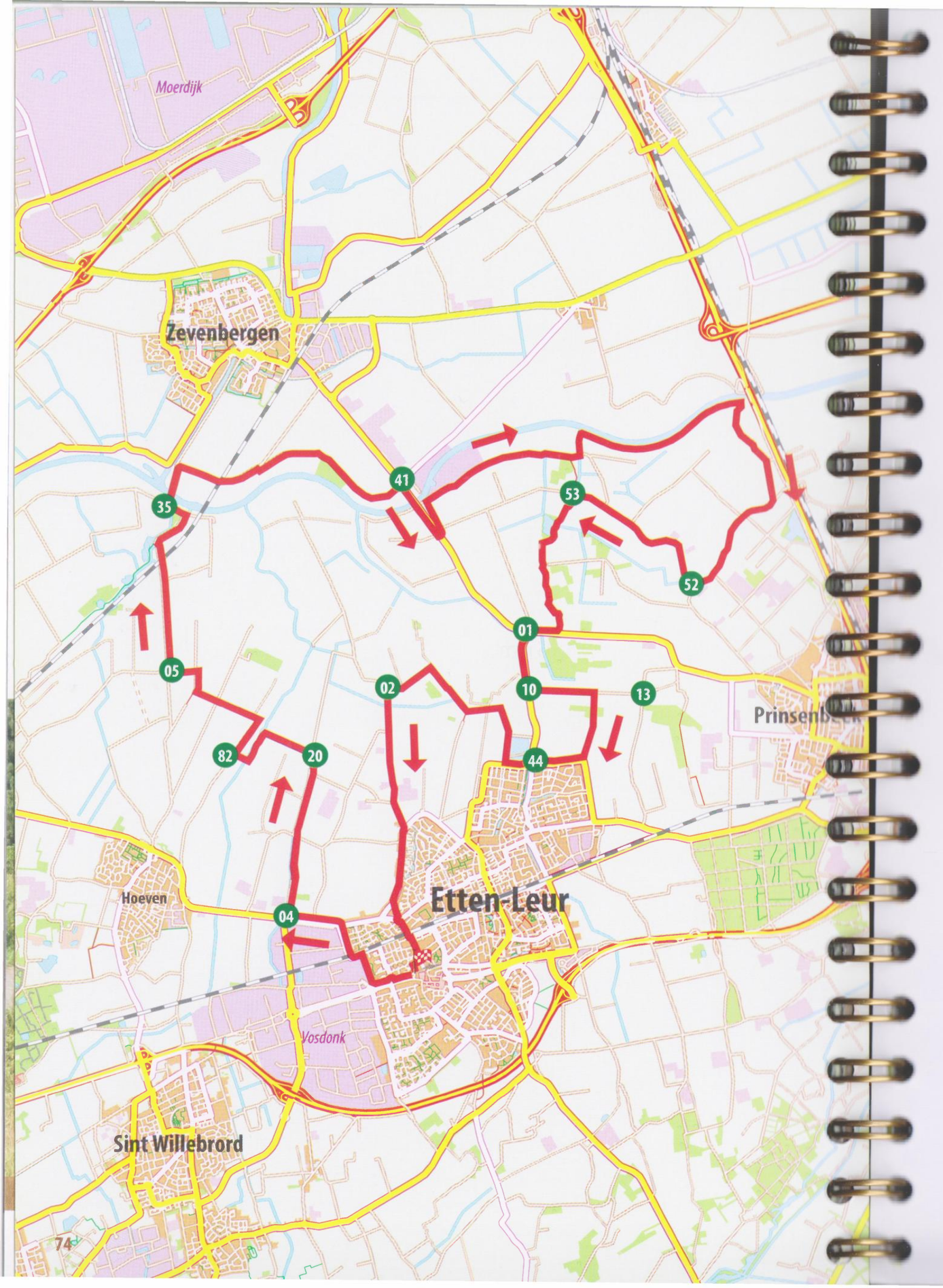

De pijlpuntjes met de groene cijfers verwijzen naar de beschrijvingen op de volgende pagina's.

1 U start bij de hoofdingang van het Stadskantoor aan de Roosendaalseweg 4 in Etten-Leur. Als u met uw rug naar het Stadskantoor staat, fietst u de Roosendaalseweg op in de richting van de ingang van de parkeergarage en de rotonde.

2 Bij de rotonde rechtdoor (Roosendaalseweg).

3 Bij de volgende rotonde rechtsaf (Heistraat).

4 Einde weg linksaf (Verschuurweg).

5 Met de weg naar rechts draaien en de spoorweg overgaan. (Kattestraat).

6 Einde weg linksaf (Hoevenseweg).

7 Tweede weg rechtsaf (Laakseweg). Naar knooppunt 20. Neem de verharde weg die Achter de Vaart heet. (De Laakseweg is een zandpad).

8 Achter de Vaart gaat over in de Laakseweg. Volg de bordjes naar knooppunt 20. ▸1

9 Bij knooppunt 20 de weg vervolgen naar knooppunt 82. ▸2

10 Van knooppunt 82 naar knooppunt 05 via de Palingstraat, de Papenweg en de A-B Weg. ▸3

11 Bij knooppunt 05 rechtsaf naar knooppunt 35 (Eerste Molenweg). ▸4

12 Spoorlijn oversteken en de Poldersdijk vervolgen naar knooppunt 35. ▸5

13 Bij knooppunt 35 kiest u voor knooppunt 41. U gaat hier over de fietsbrug over de Mark (Lamgatsebrug). ▸6

14 Na de brug de eerste weg rechtsaf naar knooppunt 41 (Markdijk). ▸7

15 Om de Mark aan de andere kant van het water te volgen, gaat u bij knooppunt 41 rechtsaf richting knooppunt 01. ***Let op:*** Zodra u de Zwartenbergsebrug over bent onderaan de helling linksaf de weg oversteken en de Boutweg inslaan.

16 Aan het einde van de Boutweg rechtsaf de Zeedijk op. ▸8

17 Bij het gemaal linksaf in de richting van knooppunt 54. ***Let op:*** U bereikt dit knooppunt niet. ▸9

18 Aan het eind van de weg die langs de Mark loopt rechtsaf de Nieuwveerweg nemen. U passeert hier fietscafé Den Elsakker. ▸10

19 Bij het café rechts aanhouden (Essendreef). Dus niet naar knooppunt 54 rijden.

20 Aan het eind van de weg rechtsaf (Brielsedreef). U rijdt nu richting knooppunt 52. ▸11

vervolg route ▸▸

21 Bij knooppunt 52 rechtsaf (Halseweg) naar knooppunt 53. ▸12
22 Bij knooppunt 53 linksaf het fietspad naar knooppunt 01 volgen. ▸13
23 Van knooppunt 01 naar knooppunt 10.
24 Van knooppunt 10 richting knooppunt 13 over de Elshoutseweg. ***Let op:*** U bereikt dit punt niet.
25 De eerste weg rechtsaf (Donkerstraat). ▸14
26 Eerste weg rechtsaf (Tuindersweg) naar de rotonde en de brug over de turfvaart.
27 Knooppunt 44 bevindt zich aan de voet van de brughelling rechts bij de rotonde. U moet bij de rotonde dus de weg oversteken. Daarna over de brug en de bordjes naar knooppunt 02 volgen. ▸15
28 Bij knooppunt 02 kiezen voor de richting knooppunt 04 (Haansberg). U bereikt dit knooppunt niet. ▸16
29 Haansberg gaat over in Oude Grind en komt uit op de Hoevenseweg. Hier linksaf richting centrum
30 Bij rotonde rechtdoor en spoorlijn over steken.
31 In bocht rechtdoor (Markt).
32 Derde weg rechtsaf (Dreef)
33 Linksaf na het parkeerterrein van de supermarkt (Veemarktstraat). Deze straat komt uit bij het Stadskantoor waar de rit begon.

BEZIENSWAARDIGHEDEN

▸1 De Laaksevaart heette vroeger de Monnikenvaart. In de tijd van de turfnering werd via deze vaart de turf uit het Monnikenmoer, dat van hier tot Sprundel en Ettendorp strekte, afgevoerd naar de Mark. Het Monnikenmoer werd in 1297 uitgegeven aan het St. Janshospitaal, het Heilig Geesthuis en een particuliere investeerder in Brugge. In het gebied werden ook de Kriekenvaart en de Kibbelvaart gegraven. De vaarten kwamen ten noorden van de Kelsdonk samen aan de rivier de Mark (nu heet die daar: Leurse Haven). Daar was het turfhoofd waar de turf op grotere schepen overgeslagen werd.

De Laakse Vaart in het voorjaar met geknotte wilgen.

De Opslag is nu de naam van een weg, maar op deze plaats komt een smalle vaart in een bredere vaart uit. Hier werd vroeger turf opgeslagen.

▸2 Bij de rustplaats voor het brugje passeert u een voormalige turfopslag. De smallere vaart mondt uit in een bredere. Van links komt hier de Kibbelvaart in de Laaksevaart. Zo heet het nu. Een driekwart kilometer terug verliet u de Monnikenvaart. Dat stuk fietste u langs de Riddervaart die in 1375 gegraven werd om de Monnikenvaart met de Kibbelvaart te verbinden. Die vaart was kort tevoren aangetakt aan de tijdens de stormvloed van 1374 landinwaarts gedrongen kreek De Lake. De Kibbelvaart is naar het noorden nog 1300 meter vrij recht en dan gaat hij ineens kronkelen: dat is de Lake.

Turf werd vroeger met een turfschuit vanuit het veengebied aan het eind van het seizoen (september/oktober) naar de overslagplaatsen gebracht. In dit gebied lagen die turfhoofden waar de turf verhandeld werd en overgeladen op grotere schepen die de brandstof dan via de Mark verder richting de grote steden vervoerden, vooral ook richting Brugge, Gent en Antwerpen.

▸3 De Palingstraat is niet genoemd naar de lange glibberige vissoort, maar naar de grensafpaling tussen een groot gebied van Vlaamse boeren in Etten ('Etten onder de palen van de Hoeven', 1268) en de gronden die sinds de jaren 1275–1282 van de abdij van Sint Bernaard te Hemiksem aan de Schelde ten zuiden van Antwerpen waren. Die grens was tevens de grens tussen de Baronie van Breda en het Markiezaat van Bergen op Zoom. De grens liep 100 meter voor de kruising met de straat genaamd 'Oude Dijk' en evenwijdig aan die Oude Dijk.

▸4 U rijdt hier door de Hoevense Beemden. Dat is een gebied met een dunne kleilaag op een dunne veenlaag, waaronder het zand zit. De klei is hier in de veertiende eeuw afgezet, voordien was het dus een veengebied. Vanuit het dorp Hoeven en de uithof Bovendonk van de abdij van Sint Bernaard werd het gebruikt als hooiland. Niet alle veengrond is dus als turf weggegraven!

5 Net voorbij de spoorlijn ziet u de resten van een poldermolen die in 1756 gebouwd werd. Wat verderop draait u echt de Poldersdijk op. Die dijk dateert van 1409 en beschermt de Hoevense Beemden. Hij brak in 1421 door de Sint-Elisabethsvloed op een aantal plaatsen al weer door. Wielen en bochten in de dijk herinneren er nog aan. Op het punt waar u de dijk opgaat, ziet u links zo'n wiel.

Aan de andere kant van de dijk ligt de Sint-Maartenspolder die in 1483 bedijkt werd. Voordien was een groot deel van dat gebied een zoute moerdijk, waar men turf stak om daar zout uit te winnen.

6 Deze brug voert over de rivier De Mark. Dit stuk van de Mark ontstond pas in 1374. Voordien stroomde de rivier pal langs de stad Zevenbergen naar de omgeving van Klundert. Tussen 1310 en 1374 sloegen stormvloeden grote gaten in het leeggeturfde veengebied dat zich van hieraf naar het zuidwesten uitstrekte. Zo ontstond daar een brede getijdengeul die op een kaart uit 1565 nog 'De Uitslag' heette. In 1400 brak de zee vanuit die kreek verder naar het oosten door, zodat een verbinding met de Mark bij Hazeldonk en Zwartenberg tot stand kwam. De rivier koos nu een kortere weg naar zee: door de Uitslag naar de Dintel. Vandaar dat er gesproken wordt van 'Mark en Dintel'. Aan het eind van de Poldersdijk werd toen een veerboot ingelegd voor de oversteek naar Zevenbergen: het Lamgats Veer. Nu ligt er de fietsbrug waar u overheen fietst. De zijarm links van de brug is de vaarweg naar de haven van Zevenbergen. Deze werd in 1543 gegraven om de stad weer een verbinding met de Mark te geven.

Op deze kaart van Google is te zien hoe de turfvaart uitstroomt in de rivier de Mark.

7 De inlaat van de Laakse Vaart en de inlaat van de Leurse Haven/Turfvaart zijn helaas niet te zien, maar u passeert ze aan uw rechterhand. Tot 1970 stroomde de Mark hier vlak onder de in 1543 gelegde dijk.

De rivier de Mark had hier oorspronkelijk een heel andere loop. De Leurse Haven is eigenlijk de oude loop van de rivier. Vanaf de Hillen bij de Halse Sluis in de Haagse Beemden boog de rivier scherp naar het zuiden om op de plaats van de Zwartenbergse Molen weer naar het noordwesten te buigen. Van daaraf bleef een stukje onder de naam Leurse Haven bestaan. De rivier liep dan verder noordwaarts met een boogje door de polder links van ons naar het einde van het perron van het NS-station Zevenbergen.

In 1400, tijdens de stormvloed van dat jaar, brak de zee door het gebied tussen Zevenbergen en Etten naar het oosten tot de omgeving van de Halse Sluis. Sindsdien stroomt de Mark van daaraf rechtstreeks in westelijke richting. Het gebied in de nu afgesneden lus van de Mark heette vanouds Zwartenberg. Het was een veengebied waar al vanaf 1267 turf gestoken werd door mensen uit Gent en door een pachter van het klooster Sint-Catharinadal dat toen nog bij Wouw stond. Daarnaast werd de bodem er ook agrarisch gebruikt. Ook dit gebied overstroomde vanaf 1400. Het werd in 1507 ingepolderd, waarbij in de monding van de Oude Mark in het zuiden een uitwateringssluis gebouwd werd. In 1721 werd daar een poldermolen gebouwd: de Zwartenbergse Molen.

Op de noordwesthoek van de polder ontstond een veerverbinding tussen het hertogdom Brabant aan de zuidkant van de rivier en het graafschap Holland waar u nu fietst (over de Markdijk ten noorden van het water). Dit Zwartenbergse Veer verving een middeleeuws veer dat wat zuidelijker bij Kelsdonk lag.

8 De Zeedijk ligt ten zuiden van de Mark en begrenst de Zwartenbergse polder aan de noordzijde. Voor 1400 was dat anders. Toen lag Zwartenberg noordelijk van de rivier, zoals hierboven werd beschreven.

De behoefte aan meer land werd in de late middeleeuwen steeds groter. Door het winnen van turf verlaagde de bevolking hier echter zelf het land en werd het risico van overstromen steeds weer groter. In het na 1267 weggegraven veen was al een grote kreek, De Ham, ontstaan, waarlangs de zee in 1400 verder oostwaarts kon doorbreken. Daar ontstond nu een 300 meter brede getijdengeul die het water aanvoerde dat bij vloed de verre omgeving overstroomde. Zo werd daar op het resterende veen en het zand een kleilaag afgezet. Na een eeuw kon die voor de landbouw bedijkt worden.

Bij Zwartenberg gebeurde dat uiteindelijk in 1507 toen Engelbrechte van Etten de polder en rechten kocht van Hendrik III van Nassau. Daar ging heel wat aan vooraf, want de tiendrechten van het gebied waren in handen van de het Stift van Thorn en hun gezag viel rechtstreeks onder de paus in Rome. Vandaag de dag is het nauwelijks voorstelbaar dat de paus ooit indirect iets te zeggen had over Zwartenberg.

Toen de dijk er lag, ontstond bewoning op Zwartenberg. Allereerst Engelbrechte van Etten, die het hoogste punt voor zichzelf reserveerde. Nog steeds bestaat er een legende over *"een kasteel op Zwartenberg"*. Het is de vraag of het een kasteel geweest is, maar de sporen wijzen wel op bewoning door een belangrijk persoon.

▸9 Het gemaal is de opvolger van de Halse Sluis waarlangs het gebied Halle van de Haagse Beemden uitwatert.

Op de plaats waar nu de A16 de Mark kruist, lag vroeger het Nieuwe Veer. Hier werden reizigers overgezet door een veerman.

▸10 Aan uw rechterhand ligt het natuurgebied Weimeren. Het is een amper met klei bedekt in smalle lange percelen verdeeld veengebied, onderdeel van de Haagse Beemden. Net als de Hoevense Beemden werd het gebied vooral als hooiland gebruikt. Als het hooi er af was, kon er nog wat jongvee geweid worden. Omdat het gebied onbewoond was en het vee van boeren was die heel ver weg woonden, moest de boer van de Elsakker er op letten. Daar ontving hij per beest per jaar een bedragje voor. In het veen hebben de boeren hier en daar wat turf gegraven. Die turfputten bevinden zich nu in uiteenlopende stadia van verlanding. U ziet ze als bosjes.

Sinds 2009 is het gebied ingericht als vochtig moerasgebied. Er zijn enkele nieuwe veenputten gegraven, met de bedoeling dat daarin natuurlijke verlandingsprocessen optreden. Voedselrijke bovenlagen werden verwijderd. Het gebied dient tevens als boezem voor de Mark. Er werd een 800 meter lange kade aangelegd die wandelaars in staat stelt om het gebied te doorkruisen.
De Nieuwveerseweg is de middeleeuwse verbinding tussen de hoge zandgronden die bij café De Elsakker beginnen en de rivier De Mark. Daar lag al rond 1300 het 'Zonzeels Veer'. Na 1421 stond het gebied aan de andere kant van de Mark onder water en verviel het veer. In 1518 kwam het weer in bedrijf, nu onder de naam 'Nieuw Veer'. In 1866 werd iets oostelijker een spoorbrug gelegd en kort voor 1940 kwam er ook een brug voor het wegverkeer. Die sneuvelde in de oorlog maar werd weer herbouwd. Onlangs werd er tussen beide bruggen nog een brug voor de HSL-spoorlijn gelegd. Het is hier dus een heel oude rivierovergang die nu heel moderne vormen gekregen heeft.

▸11 In het natuurgebied Weimeren komt u landerijen tegen met langwerpige poelen en als u een hek opent en een stukje het land oploopt, voelt u de grond meeveren. Langs de randen van de poelen ziet u het veen. (Let op: niet de vogels verstoren en het hek weer goed sluiten). ***Zie tip 1 op pagina 73.***
Het gebied is niet alleen natuurgebied, maar beschermt Breda ook tegen wateroverlast. Ten noorden van de stad bevinden zich vier bergboezems als extra waterberging. Eerst loopt de polder Weimeren vol (240 hectare). Vervolgens zijn er nog overloopmogelijkheden in Rooskensdonk, Terheijden en boven de Haagse Beemden.

▸12 Op weg naar punt 53 heeft u een prachtig zicht op de oostgrens van de Zwartenbergse polder met zijn populieren op de dijk. Over die dijk rijdt u straks richting het natuurgebied de Berk.
De Haagse Dijk werd kort voor 1400 aangelegd als bescherming van de Haagse Beemden, waartoe ook Weimeren, Halle en de Strijpen behoorden. In de overstromingsperiode is de dijk op veel plaatsen gebroken en daarna weer gerepareerd. Bochten in de dijk met daarin wielen (doorbraakkolken) herinneren daaraan. Gemiddeld was er om de 170 meter een dijkdoorbraak! Toch werd de dijk steeds hersteld, waardoor er in Halle en Weimeren maar weinig klei ligt, terwijl in Zwartenberg wel een flinke laag afgezet werd.
In 1507 werd de dijk gebruikt als oostdijk van de nieuwe polder Zwartenberg. Daarvoor werd hij opgehoogd. Bovendien werd de gemeentegrens verlegd. Eerst liep die in de Oude Mark die door de nieuwe polder kronkelde, maar sinds 1507 ligt de grens in de oostelijke sloot van de Haagse Dijk die daardoor geheel in Etten ligt!

▸13 Bij knooppunt 01 bij de Zwartenbergse molen en de uitspanning daarnaast, kunt u in natuurgebied De Berk enkele veenputten vinden. De veenputten liggen aan het begin van een wandeling. ***Zie tip 2 op pagina 73.***

Op onze route passeren we ook de Zwartenbergse molen. In het natuurgebied achter de molen liggen enkele turfputten.

Al in 1721 werd een wind-watermolen op deze plaats gebouwd om het overtollige water uit de polder te pompen. Bij de molen kwam ook een molenaarshuis. Die eerste houten molen brandde in 1888 tot de grond toe af. Op dezelfde plaats werd de huidige molen gebouwd. De molen is sinds 1968 niet meer nodig voor het bemalen. Toen werd aan de andere kant van de polder een elektrisch aangedreven pompengemaal in gebruik genomen. De Zwartenbergse molen is de enige nog bestaande wind-watermolen in West-Brabant. Het molenaarshuis werd verbouwd tot café-restaurant 'In den Molen'.

▸14 In de Donkerstraat is imkerij 'Het Bijenbos' gevestigd in het bosje aan de linkerkant van de weg. Fietsers van deze route mogen dit gebied betreden. Dit is namelijk een recent turfrelict! Als u het pad op loopt, langs het stuk dat aan de natte weilanden van Staatsbosbeheer grenst, ziet u dat de bomen in onregelmatige rechthoeken zijn geplant. Ze staan op smalle richels langs uitgediepte 'putten'. Hier is voor privégebruik turf gewonnen. Waarschijnlijk nog tijdens de Tweede Wereldoorlog. De turven werden op de richels te drogen gelegd. Later heeft een bakker daar elzen op gezet als stookhout in zijn broodoven.

▸15 De brug gaat over de Leurse Haven. Dat is in feite het laatste stukje van de Leurse Vaart, een turfvaart die helemaal uit de moeren tussen Zundert en Sprundel komt. Bij de Zwartenbergse Molen mondde deze vaart uit in de middeleeuwse rivier De Mark. Het turfhoofd lag echter in Leur.

Op deze kaart van Google is de Zwartenbergse polder vanuit de lucht te zien.

U komt nu in natuurgebied Kelsdonk en Zwermlaken. Dit is een typisch onderdeel van de Ettense Beemden, met de kenmerkende lange smalle percelen van een agrarisch veengebied. Net als de Hoevense Beemden werd het gebied vooral als hooiland gebruikt. Als het hooi er af was, kon er nog wat jongvee geweid worden. Later hebben de boeren sommige percelen uitgeturfd, waar dichtgroeiende turfputten nog aan herinneren (frikken). Een frik is volgens het woordenboek van de Brabantse dialecten 'een moerassig rietveld in een polder'. Na het riet komen de bomen, vandaar dat u vooral bosjes ziet.

Kelsdonk is tegenwoordig van Staatsbosbeheer en ongeveer 250 hectare groot. Het eigenlijke Kelsdonk en Zwermlaken kunt u alleen wandelend in. Kelsdonk en Zwermlaken hoorden vroeger, net als de rest van de Ettense, Hoevense en Haagse Beemden, bij de waterbergingsboezem van de Mark. Deze boezem vervulde toen een belangrijke functie als bergplaats voor overtollig water bij een hoog waterpeil van de Mark. Ook werd het water van de hoger gelegen gebieden via Kelsdonk afgevoerd naar de Mark.

Een turfput langs de weg naar het natuurgebied Kelsdonk.

▸16 De eigenlijke Kelsdonk was een zandkop in het veengebied. Men heeft er een grote vuilstortplaats van gemaakt. Vanuit Etten-dorp liep er een kaarsrechte weg noordwaarts de beemden in, recht op de Kelsdonk aan. Die weg heet nu Haansberg. Op de Kelsdonk splitste de weg in een tak naar het oosten en het oude veer naar Zevenbergen, en een tak naar het westen, naar Bollendonk, Krijtenburg en De Blaak. De weg Haansberg moest in 1268 ruim 100 meter breed zijn, zo dat de inwoners van Etten hun vee daarlangs konden stouwen, dwars door het gebied van de Vlamingen, tot in hun eigen beemden in Bollendonk en Zwermlaken.

8. TURFRELICTEN BIJ TERHEIJDEN EN WAGENBERG

LENGTE
Circa 28 kilometer

STARTPUNT
De haven van Terheijden op de hoek van de Schansstraat

OMSCHRIJVING
U fietst door een gebied met turfvaarten en langs het vroegere turfhoofd van Terheijden. De tocht voert u zowel door Brabant als Holland. Die grens lag vroeger een stuk zuidelijker. Tegenwoordig behoort dit hele gebied tot Brabant. U komt ook langs relictnamen die wijzen naar de winning van zout uit turf in de middeleeuwen.

In de directe omgeving is voldoende parkeergelegenheid. U kunt de route ook in Wagenberg, Made en Zevenbergschen Hoek beginnen en op elk ander willekeurig punt in de routebeschrijving.

AANVULLENDE INFORMATIE
- Toeristisch Platform Drimmelen. www.voortuinvandebiesbosch.nl.
- Heemkundekring 'De Vlasselt', Lageweg 22, 4844 AH Terheijden. www.vlasselt.nl.

Tip!

Vanuit Terheijden kunt u ook wandelen. Eén van die routes start bij de molen en gaat door de Binnenpolder en langs de eendenkooi. Deze route is gemaakt door heemkundekring 'De Vlasselt'. U kunt de route vinden op de site van deze kring: www.vlasselt.nl. Onder het kopje 'publicaties' vindt u de wandelroute.

Tip!

Kijk ook even bij de Antonius Abtkerk in Terheijden. In 1400 verleende het kapittel van Breda toestemming om een kapel te bouwen toegewijd aan de Heilige Maria. Dit kerkje werd in de loop van de vijftiende en zestiende eeuw uitgebreid en zo ontstond het huidige kerkgebouw dat in 1633 werd toegewijd aan Antonius Abt. De toestemming om de kerk te mogen bouwen werd verworven door het kraanrecht van Terheijden aan Breda af te staan.

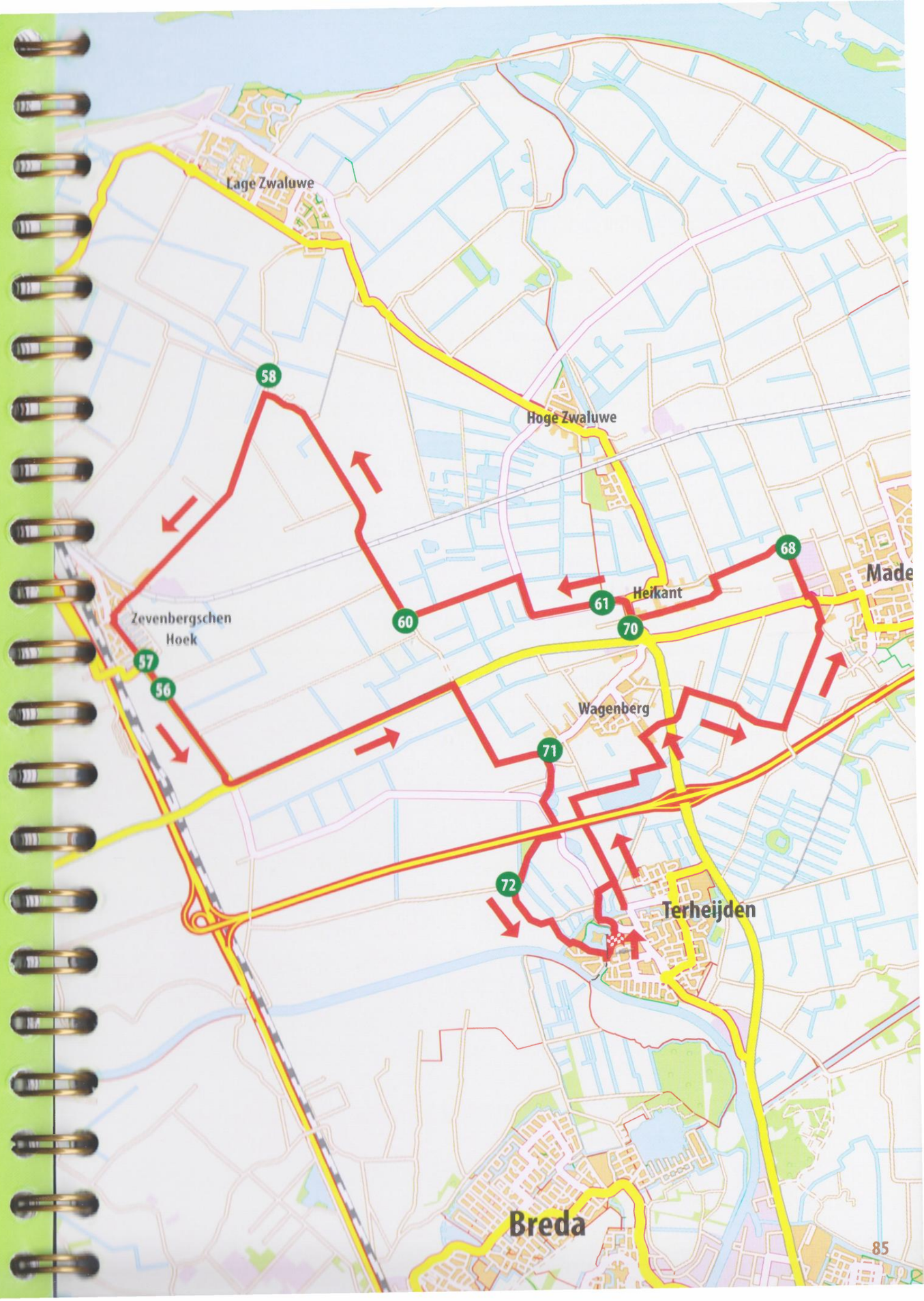

De pijlpuntjes met de groene cijfers verwijzen naar de beschrijvingen op de volgende pagina's.

1 U vertrekt bij de haven van Terheijden en rijdt de Schansstraat in, waarbij de Kleine Schans aan uw linkerhand ligt. ▸1
2 Op de splitsing houdt u links aan gaat aan het eind linksaf de Molenstraat op.
3 U fietst langs molen De Arend. ▸2
4 Vanaf de molen de Molenstraat volgen en tegenover huisnummer 64 rechtsaf het Molenpad in. ▸3
5 Aan het eind van het Molenpad rechtsaf de Lageweg in. ▸4
6 Fiets verder de Lageweg af in de richting Terheijden tot het bruggetje over de Ruitersvaart. ▸5
7 ***Let op: U keert nu (180°) om*** en fietst terug over de Lageweg in de richting Wagenberg.
8 Neem het tunneltje onder de A59.
9 Ga na een haakse bocht naar rechts rechtdoor het fietspad op.
10 Aan de rechterkant ligt een grote waterplas, die ontstaan is door zandwinning. Aan het einde van het fietspad linksaf de zandweg op naar de Kerkstraat.
11 U komt nu in Wagenberg en gaat de eerste straat rechtsaf het viaduct over.
12 Aan het einde van de afrit rechtsaf de Wagenstraat in. Ter hoogte van nr. 56 en 58 kruist de weg de eerder genoemde Vaartkantsevliet.
13 Vervolg de Wagenstraat tot het einde. Hier linksaf de Scheerbiesstraat in. ▸6
14 Aan het einde van de Scheerbiesstraat in de bebouwde kom van Made linksaf via de Stuivezandsestraat.
15 Houd op de splitsing links aan (Stuivezandsestraat) en fiets in de richting van de watertoren.
16 Aan het eind van de weg linksaf (Brandestraat) richting de rotonde. ▸7
17 Vanaf de rotonde fietst u naar knooppunt 68 (Watertorenstraat).
18 Bij knooppunt 68 kiest uit voor knooppunt 70 (Helkantsedijk). ▸8
19 Vanaf knooppunt 70 fietst u naar knooppunt 61 (400 meter). ▸9
20 Bij knooppunt 61 kiest u voor knooppunt 60 (Zonzeelseweg). ▸10
21 Bij knooppunt 60 rechtsaf de 3e Honderdroedeweg volgen. Deze gaat bij de spoorlijn over in de Zwaluwse Pootweg. ▸11
22 Aan het eind van de weg bent u in Blauwe Sluis bij knooppunt 58. ▸12

vervolg route ▸▸

23 Ga hier linksaf over de Bloemendaalse Zeedijk naar knooppunt 57. ▸13
24 Bij knooppunt 57 kiest u voor knooppunt 56. (Slechts 300 meter).
25 Bij knooppunt 56 fietst u in de richting van knooppunt 55. (Driehoefijzersstraat). ***Let op: Niet doorrijden tot knooppunt 55.*** ▸14
26 Bij de rotonde gaat u linksaf het fietspad langs de Langeweg op (richting Wagenberg). ▸15
27 Aan het einde van de weg rechtsaf (Hoevenseweg) naar knooppunt 71. ▸16
28 Bij knooppunt 71 fietst u naar knooppunt 72.
29 Bij knooppunt 72 kiest u voor knooppunt 73. Dan komt u weer bij de haven van Terheijden waar de rit begon.

BEZIENSWAARDIGHEDEN

▸1 De Kleine Schans is een vestingwerk dat tijdens de Tachtigjarige Oorlog werd aangelegd. Omstreeks 1590 zou zich hier een Spaans legerkamp hebben bevonden. In 1637 werd de schans in de huidige vorm aangelegd om de scheepvaart op de rivier de Mark te beschermen. Tijdens de Belgische opstand in 1830 werd de schans hersteld als bolwerk tegen de Belgen. De schans lag tot 1970 pal aan de Mark, waarvan de jachthaven nog een stukje is. De rivier maakte hier enkele grote bochten, zodat schepen erg lang in het schootsveld van de schans bleven: een strategische plek dus! De Kleine Schans werd in 2010 door de gemeente gerenoveerd. Ook de bastions werden hersteld.

▸2 Hier was vroeger het turfhoofd met een kraan die de turf vanuit de turfvletten overlaadde in grotere schepen. De plas tegenover de molen heette toen de Kraanweel, maar tegenwoordig is dit de Molenweel. De grotere boten lagen in een kleine zijarm van de Mark achter de huidige molen. Een vlet was een kleine boot, waarop de gedroogde turf vanuit het wingebied werd vervoerd naar turfhoofden. Op een turfhoofd werd de turf overgeladen.
De Molenstraat (die verderop Moerdijkseweg heet) was van oorsprong een zeedijk. Die werd omstreeks 1390 aangelegd dwars door het toenmalig veengebied naar het hoger gelegen Wagenberg. De bochten in deze weg zijn ontstaan na dijkdoorbraken vanwege verschillende stormvloeden van de zee. Na de grote Sint-Elisabethsvloed van 1421 is het westen van de provincie van lieverlee opnieuw ingedijkt en is de naam Zeedijk vervallen. ▸▸

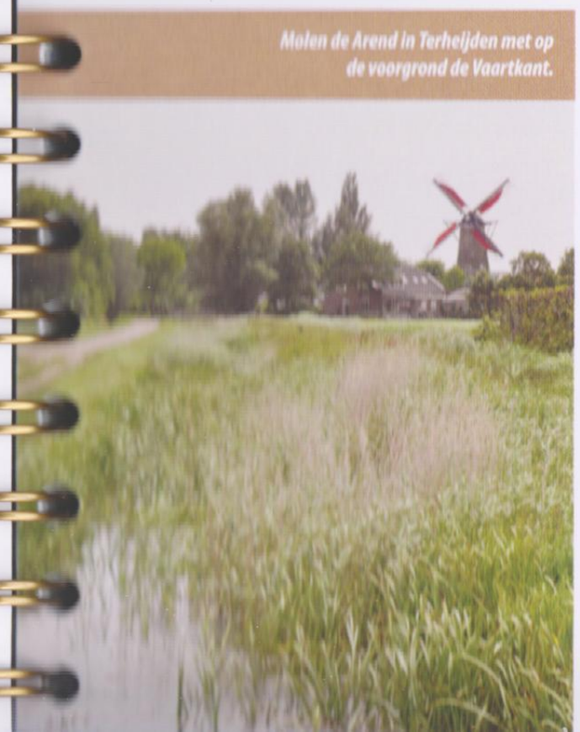
Molen de Arend in Terheijden met op de voorgrond de Vaartkant.

▶▶ Door de aanleg van genoemde Zeedijk is het gebied 'De Laak', dat u van hieruit ten noordwesten ziet liggen, afgescheiden van de Binnenpolder. Ook daar is turf gewonnen. De bodem ligt er anderhalve meter onder het zeeniveau. De naam 'Laak' komt in westelijk Noord-Brabant veel voor. Een laak was een natuurlijke uitwatering van een veengebied op een rivier zoals de Mark. In de overstromingsperiode zijn sommige laken brede getijdengeulen geworden. Andere slibden juist helemaal dicht. Dan bleef de naam vaak wel bestaan.

▶ 3 Hoe laag het hier is kunt u zien aan de NAP-meter onder het voetbruggetje. Tijdens de watersnood van1953 heeft hier op de Moerdijkseweg het water nog 70 cm boven NAP gestaan.

▶ 4 U ziet hier de Vaartkantsevliet die in de tijd dat er turf werd gestoken nog Vletvaart werd genoemd. Aan de rechterkant van de Lageweg staat de woning 't Jagertje. Vroeger was dit een herberg waar de mensen uitrustten die de vletten met turf vanuit de Zegge (een oude naam voor de Binnenpolder) naar de overslag in de Kraanweel trokken. Links en rechts van deze vliet lagen jaagpaden: de Hoge en de Lage Vaartkant. Alleen de Hoge Vaartkant ligt er nu nog.
De Vaartkantsevliet loopt in noordoostelijke richting tot aan een weel bij de Helkantsedijk. De vaart wordt verbogen door de A59-Maasroute. Het is één van de best bewaarde turfvaarten in West-Brabant.

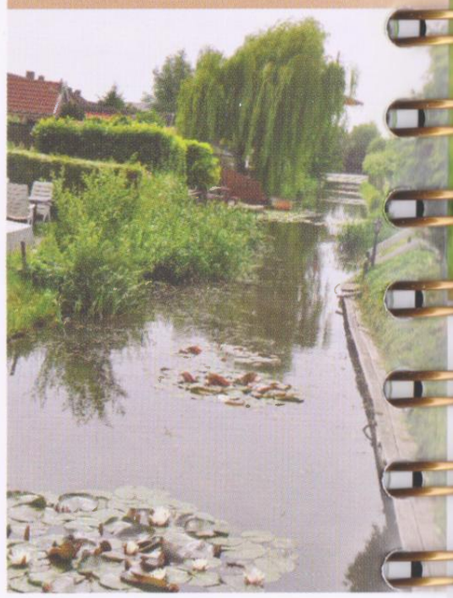
De Ruitersvaart gezien vanaf de Lageweg.

▶ 5 Vanaf hier heeft u een mooi gezicht op de molen en de Molenweel. De Ruitersvaart is de tweede turfvaart die op het turfhoofd aan de Kraan afkoerste. De oude naam is 's-Gruytersvaart of Monnikenvaart. Een gruiter was in de middeleeuwen iemand die handelde in gruit, een hulpstof voor het bierbrouwen die ondermeer uit gagel gewonnen werd. Gagel is een typische moerasplant die ook bij Hoge en Lage Zwaluwe vroeger veel voorkwam. De monniken die hier genoemd worden, waren die van de Onze Lieve Vrouwe abdij van Middelburg. Die abdij kocht in 1324 de venen waar de Terheijdense turfvaarten doorheenlopen.

▶ 6 Dit werd vroeger 'Het End van de Wereld' genoemd. Aan het einde heeft lange tijd een veenput gelegen met de naam 'Rooie weel'. Aan het einde van de Wagenstraat bij het bankje op de hoek met de Scheerbiesstraat ziet u weer de Ruitersvaart. Dit is dezelfde vaart die u bij het bruggetje in de Lageweg in Terheijden zag. Vanaf hier loopt de vaart langs de Scheerbiesstraat tot in het gehuchtje Stuivezand. Daar liep de vaart oorspronkelijk gewoon doorheen om in Made de Oude Kerkstraat te volgen. Ook daar lagen in de dertiende eeuw moeren die in vier gelijke blokken, de Vierendelen, verkocht werden.

▶ 7 De naam Brandestraat herinnert aan de winning van brandstof, hier natuurlijk turf. De Brandestraat was tot 1815 de grens tussen Brabant en Holland en tot 1997 de gemeentegrens tussen de gemeenten Terheijden en Hoge en Lage Zwaluwe.

▶ 8 Voor u de Helkantse Dijk op rijdt, ziet u rechts de Kerkdijk. Beide dijken dateren vermoedelijk uit de jaren 1280 toen een groot gebied in het zuiden van het graafschap Holland omdijkt werd: de Grote of Zuid-Hollandse Waard. Die lag tussen Heusden, Geertruidenberg, de Zwaluwe, Strijen in de Hoekse Waard, Dordrecht en Woudrichem. In 1421 brak de dijk ter hoogte van het Hollands Diep door. De functie van de Helkantse Dijk draaide toen om: eerst beschermde de dijk het gebied van de Zwaluwe tegen Brabants water, na 1421 beschermde de dijk juist de uitgemoerde Terheijdense Binnenpolder tegen het water uit de Biesbosch. Enkele grote wielen en bochten in de dijk getuigen van dijkdoorbraken.

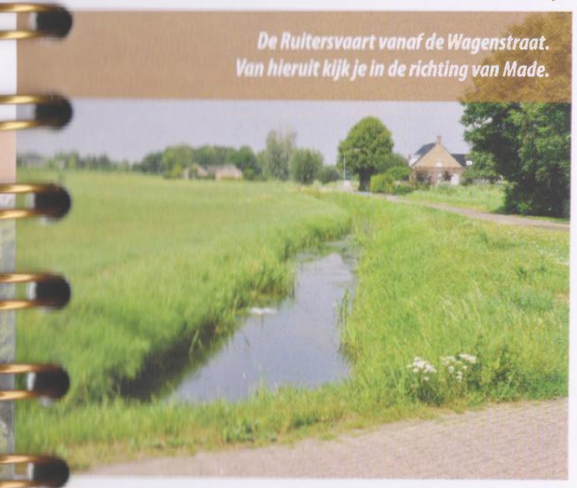
De Ruitersvaart vanaf de Wagenstraat. Van hieruit kijk je in de richting van Made.

Tussen knooppunt 68 en 70 rijdt u een klein stukje over de Moerseweg. De naam zegt al genoeg als het om turf gaat. De namen van wegen die u eerder passeerde zoals de Zeggestraat en de Scheerbiesstraat duiden op laaggelegen natte gronden. De Moerseweg loopt door de polder Oude Moeren. Deze werden overigens pas in 1508 verkocht om weggegraven te worden. Langs de Moerseweg liep een turfvaart die aansloot op de Vaartkantse Vliet. Bij de dijk moet een sluisje geweest zijn.

▶ 9 Het stukje dijk tussen de Helkantse Dijk en de Zonzeelse weg en het eerste stukje van de Wagenbergse Straat vormen samen een dijk die in 1390 gelegd werd om het 'gat' tussen de dijk van de Grote Waard en de hoogte van Wagenberg te dichten. Zo kon de laag gelegen Terheijdense Binnenpolder (de moeren van Middelburg) beschermd worden. Het was een "internationaal" dijkproject, want dit dijkje lag toen deels in Holland en deels in Brabant!

In Terheijden levert de Ruitersvaart dit fraai groene plaatje op.

▸10 De Zonzeelseweg buigt eerst rechts en dan weer links. Op dit laatste punt gaat rechtdoor de Zoutendijk. Deze dijk omsluit met de Zonzeelseweg, die tot hier gevolgd is, een erg laag gebied (meer dan één meter onder zeeniveau) waar toch geen klei op het veen ligt. In de overstromingsperiode (hier: 1390–1540) lag het veen hier nog erg hoog, misschien wel tot 2,5 meter boven zeeniveau. De Zoutendijk beschermde dit veen tegen het zoute overstromingswater. Het omsloten gebied werd dus niet overstroomd. Door ontwatering is het nadien enorm ingezakt.

De Vaartkant heeft nog praktisch dezelfde breedte als in de turftijd.

▸11 De Zwaluwse Pootweg, de 3e Honderdroedeweg en de Hoevenseweg liggen in elkaars verlengde. De Hoevenseweg is het verlengde van de Heer Willemsdijk, genoemd naar Willem van Duvenvoorde, die in de veertiende eeuw 'Hofstede Wagenbergh' bezat. Aan de oostkant liggen de Zoutendijk en de Zuidveren.

▸12 De Blauwe Sluis werd in 1538-1542 gelegd in de lange dijk waarmee de Grote Zonzeelse Polder toen bedijkt werd: Bloemendaalse Zeedijk en Groenendijk. Door de sluis waterde een oude kreek uit die tevens de grens tussen Zevenbergen en de Zwaluwe was: de Reevliet die hier overgaat in de Meervliet. Op de sluis staat nu een oud gebouw, maar daaronder zitten nog erg oude bouwresten van de sluis. 'Blauw' verwijst naar de blauwe arduinsteen die in de sluis verwerkt was.

▸13 U rijdt door het dorp Zevenbergschen Hoek.

▸14 U ziet hier veel fruitteelt op de vruchtbare kleigrond. Nadat in de middeleeuwen de turf te diep werd uitgegraven en door slecht dijkonderhoud, overspoelde de zee dit land. Door slibafzetting steeg de bodem weer en kon het land opnieuw ingepolderd worden.
De rotonde Bloemendaalse Zeedijk-Driehoefijzerstraat markeert de eigenlijke Zevenbergse Hoek: de noordoosthoek van het in 1504 bedijkte Oudland van Zevenbergen. In 1538 legde men van hieruit dijken aan naar de Blauwe Sluis, het stuk dat u net gereden hebt. Aan de straatnaam Driehoefijzersstraat is een leuke anekdote verbonden. Op deze plaats zou het paard van Napoleon ooit een hoefijzer verloren hebben, waarna het dier op drie hoefijzers de tocht moest vervolgen.

De Reevliet bij de Hoevenseweg.

De Reevliet met op de achtergrond molen de Arend in Terheijden.

▸15 De nu heel brede weg volgt de oude turfvaart van Zevenbergen. In Zevenbergen vormde deze de as van de stad. Net buiten de stad mondde de vaart uit in de middeleeuwse rivier de Mark. Daar stonden ook de zoutketen die Zevenbergen rijk maakten.
Rechts ziet u de Reevliet die in 1474 op de grens van Holland en Brabant door de slikken en gorzen gegraven werd. Aan de ene kant is de sloot gericht op de toren van Geertruidenberg, aan de andere kant op die van Oud Gastel Zo open en kaal was toen dit overstroomde gebied!

▸16 Op het erf van boerderij Hoevenseweg 11a zou nog een grenspaal staan die oorspronkelijk stond op het punt waar de Reevliet aan de Hoevenseweg begint.

In de Terheijdense Binnenpolder is de Ruitersvaart langzaam aan het verlanden.

9. LANGS DE RAND VAN HOLLAND EN BRABANT

LENGTE
Circa 32 kilometer

STARTPUNT
De haven van Terheijden aan de zijde van de Markschans

OMSCHRIJVING
Op deze route rijdt u door een gebied dat door afgraving van veen zodanig laag kwam te liggen, dat de zee het opnieuw kon overspoelen. Het aanleggen van dijken was de enige manier om dit te voorkomen. De Zeedijk bij Hooge Zwaluwe is daar een voorbeeld van. Vaak 'won' de zee. Op verschillende plaatsen treft u naast de weg ronde waterpartijen aan. Het zijn restanten van dijkdoorbraken, de wielen of welen. Na diverse overstromingen en de Elisabethsvloeden in 1421 en 1426 is het land stukje bij beetje weer ingepolderd.

In de directe omgeving is voldoende parkeergelegenheid. U kunt de route ook in Wagenberg, Hooge Zwaluwe, Drimmelen en Den Hout beginnen en op elk ander willekeurig punt in de routebeschrijving.

AANVULLENDE INFORMATIE
- Toeristisch Platform Drimmelen. www.voortuinvandebiesbosch.nl.
- Heemkundekring 'De Vlasselt', Lageweg 22, 4844 AH Terheijden. www.vlasselt.nl.

Tip!

Tussen knooppunt 97 en 95 kunt u een uitstapje maken naar de stad Geertruidenberg. De totale route wordt dan zo'n acht kilometer langer.

Tip!

Breng een bezoek aan de Linie van Den Hout. Vanaf knooppunt 94 rijdt u in de richting van knooppunt 99. In het Eind van Den Hout rijdt u de Liniestraat in en u komt bij de Linie van Den Hout. Het is een natuurgebied aangelegd op de vestingwallen van de vroegere Zuiderwaterlinie. Borden van Staatsbosbeheer wijzen de weg.

Tip!

Vanuit Terheijden kunt u ook wandelen. Eén van die routes start bij de molen en gaat door de Binnenpolder en langs de eendenkooi. Deze route is gemaakt door heemkundekring 'De Vlasselt'. U kunt de route vinden op de site van deze kring: www.vlasselt.nl. Onder het kopje 'publicaties' vindt u de wandelroute.

De pijlpuntjes met de groene cijfers verwijzen naar de beschrijvingen op de volgende pagina's.

1 U vertrekt bij de haven van Terheijden en rijdt de Markschans op, waarbij de Kleine Schans aan uw rechterhand ligt. ▸1
2 Rijd nu naar fietsknooppunt 72. Via de Laakdijk en de Schuivenoordseweg komt u op de Moerdijkseweg en kruist u de A59.
3 Bij café 'Buitenlust' gaat u de Withuisstraat in naar knooppunt 71. ▸2
4 Bij knooppunt 71 het dorp in fietsen en naar knooppunt 70 rijden via Hofstad en de Lageweg. Daar het fietspad nemen langs de zandwinningplas.
5 Aan het eind van de plas buigt het fietspad naar links en gaat over in Kerkstraat. (Steeds naar knooppunt 70 fietsen).
6 Vervolg de route naar knooppunt 70 via de Brouwerijstraat die uitkomt bij de rotonde. ▸3
7 U kiest hier voor knooppunt 61. Dit is maar een stukje van 400 meter over de Wagenbergsestraat en de Zonzeelseweg. In de scherpe bocht linksaf oversteken. ▸4
8 Bij knooppunt 61 in de richting van knooppunt 65 rijden. U gaat via de Zwaluwseweg en komt bij Hooge Zwaluwe. ▸5
9 U blijft de bordjes naar knooppunt 65 volgen en net voor de spoorlijn gaat u rechtsaf het Hoefpad op. Via het dorp komt u op de Kerkdijk waar de molen Zeldenrust staat. ▸6
10 Blijf de bordjes naar knooppunt 65 volgen. Als u de Zeedijk bereikt, ligt rechts de Emiliapolder. ▸7
11 Bij knooppunt 65 kiest u voor knooppunt 67. (Via de Ruilverkavelingsweg en Hamseweg). Onderweg passeert u de Breede Vaart.
12 Blijf naar knooppunt 67 fietsen en via de Wilgenweg komt u in Oud Drimmelen. ▸8
13 Na Oud Drimmelen fietst u naar knooppunt 98. U rijdt dan langs de Breede Vaart. ▸9
14 In het centrum van Drimmelen, bij knooppunt 98, kiest u voor knooppunt 97. Dit is een kort stukje.
15 Vervolgens fietst u naar knooppunt 95 via de jachthaven. De Marinaweg uitrijden naar de Standhazensedijk en rechtsaf langs het water (Wilhelminakanaal). ▸10
16 U fietst over de Oude Dijk en door het gebied Plukmade. ▸11

vervolg route ▸▸

17 Bij knooppunt 95 kiest u voor knooppunt 94. Langs de Brieltjensweg en Stelvenseweg naar de rotonde. ▸12
18 Na de rotonde, met tol die de tolheffing van weleer symboliseert, verder naar knooppunt 94. U komt nu in het dorp Den Hout. ▸13
19 Van knooppunt 94 fietst u naar knooppunt 92 (Via Ruiterspoor). ▸14
20 Van knooppunt 92 fietst u naar knooppunt 75. Hier fietst u langs een kanaal dat Oosterhout met Breda verbindt.
21 Na knooppunt 75 kiest u voor knooppunt 74 (U rijdt via Bergen, Poolsedreef, Munnikenhof en Witteweg). ▸15
22 22. Bij knooppunt 74 kiest u voor de richting knooppunt 77. ***Let op:*** Bij het binnenrijden van de bebouwde kom van Terheijden, gaat u rechtsaf naar het centrum van het dorp. De bordjes wijzen u naar knooppunt 73, het beginpunt van uw route. ▸16

BEZIENSWAARDIGHEDEN

▸1 De Kleine Schans is een vestingwerk dat tijdens de Tachtigjarige Oorlog werd aangelegd. Omstreeks 1590 zou zich hier een Spaans legerkamp hebben bevonden. In 1637 werd de schans in de huidige vorm aangelegd om de scheepvaart op de rivier de Mark te beschermen. Tijdens de Belgische opstand in 1830 werd de schans hersteld als bolwerk tegen de Belgen. De schans lag tot 1970 pal aan de Mark, waarvan de jachthaven nog een stukje is. De rivier maakte hier enkele grote bochten, zodat schepen erg lang in het schootsveld van de schans bleven: een strategische plek dus! De Kleine Schans werd in 2010 door de gemeente gerenoveerd. Ook de bastions werden hersteld.

De Kleine Schans in Terheijden met op de achtergrond molen De Arend.

▸2 De Withuisstraat is een deel van de oude Zeedijk tussen Terheijden en Wagenberg. De waterplas bij café Buitenlust is een doorbraakkolk of wiel waar de dijk omheen draait. De dijk was zeedijk tot in 1538–1542 de Grote Zonzeelse Polder bedijkt werd.

3 De weg naar Zevenbergen (Brandestraat-Thijsseweg–Vogelweg-De Langeweg) markeerde vroeger de grens tussen Holland en Brabant. De Langeweg was een belangrijke turfvaart. Via deze vaart voerde men de turf die in de omgeving van Wagenberg werd gestoken af met platte schuiten. Parallel aan deze weg ligt de Reevliet precies op de grens. Vroeger was dit een belangrijke turfvaart. Via deze vaart voerde men de turf die in de omgeving van Wagenberg werd gestoken af met platte schuiten naar Zevenbergen (Holland) waar de zoutketen stonden.

4 Het stukje dijk tussen de Helkantse Dijk en de Zonzeelseweg en het eerste stukje van de Wagenbergsestraat vormen samen een dijk die in 1390 gelegd werd om het 'gat' tussen de dijk van de Grote Waard en de hoogte van Wagenberg te dichten. Zo kon de laag gelegen Terheijdense Zegge- of Binnenpolder (de moeren van Middelburg) beschermd worden. Het was een 'internationaal' dijkproject, want dit dijkje lag toen deels in Holland en deels in Brabant!

5 U rijdt door een erg laag gebied (meer dan één meter onder zeeniveau) waar toch geen klei op het veen ligt. In de overstromingsperiode (hier: 1390–1540) lag het veen hier nog erg hoog, misschien wel tot 2,5 meter boven zeeniveau. De Zoutendijk beschermde dit veen tegen het zoute overstromingswater. Het omsloten gebied werd dus niet overstroomd. Door ontwatering is het nadien enorm ingezakt.

6 In Hooge Zwaluwe ziet u de molen Zeldenrust. De bouwaanvrage werd 1860 door A. Pals ingediend. Pas na zes jaar kwam de goedkeuring, waarin als voorwaarde werd gesteld dat het bouwwerk vijftig ellen van de openbare weg moest komen.

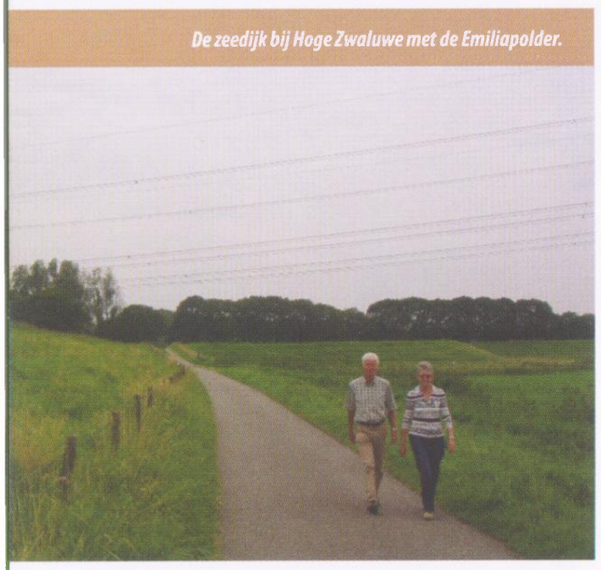
De zeedijk bij Hoge Zwaluwe met de Emiliapolder.

Naast de ingang van de molen ligt een gedenksteen met het opschrift: 'De eerste steen gelegd door Elisabeth Anthonie Pals op haren eersten verjaardag den 9 aug. 1866'.

De molen telt vijf zolders en de kap is gedekt met dakleer. De molen kan soms bezocht worden.

7 De Kerkdijk en de Spoorstraat maken deel uit van de omdijking van de Grote of Zuid-Hollandse Waard die van rond 1280 dateert. In 1421 brak deze omdijking door ter hoogte van het Hollands Diep. Op het punt waar hier de Zeedijk begint, zit in de dijk een bocht met een groot wiel: ook daar had de dijk het begeven!
De Emiliapolder werd in 1645 bedijkt, maar kreeg in 1916 te maken met een overstroming, ondanks dat tien jaar eerder de dijken waren verzwaard. De Breede Vaart die hier ligt is een oude turfvaart, evenals de Kerkevaart die net voor de plaats Drimmelen afwatert in deze Breede Vaart.
U passeert het spoorlijntje met stationnetje annex spoorwachterswoning. Dit het 'Halve Zolenlijntje' dat vanaf station Lage Zwaluwe naar de Langstraat loopt. Nu is het nog in gebruik voor het vervoer van goederen naar het industrieterrein van Oosterhout. Vanaf Raamsdonk is het een mooi fietspad naar 's-Hertogenbosch. Het spoorlijntje was tot de jaren zestig van de vorige eeuw de symbolische grens tussen het katholieke en protestante deel van Hoge Zwaluwe.

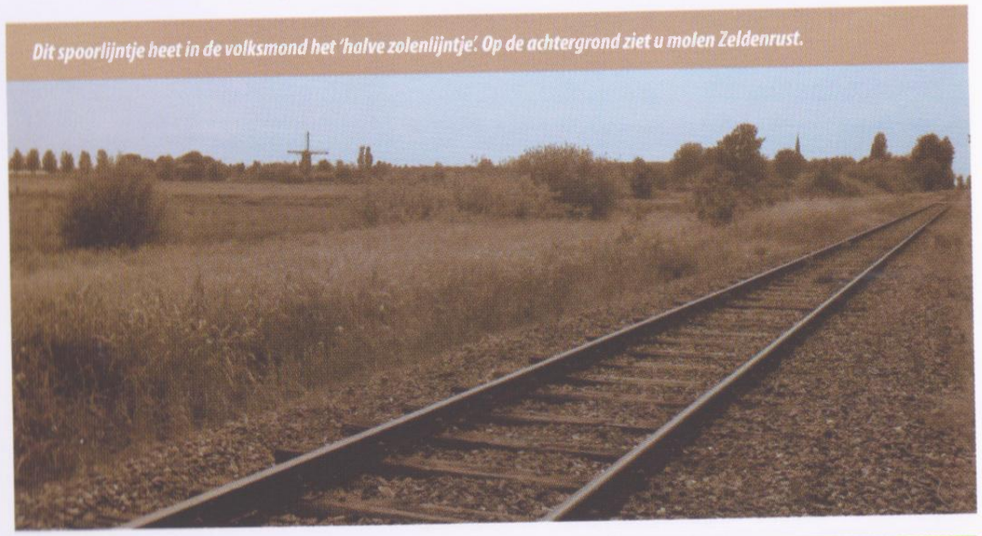
Dit spoorlijntje heet in de volksmond het 'halve zolenlijntje'. Op de achtergrond ziet u molen Zeldenrust.

8 Het oorspronkelijke dorp Drimmelen lag 7,5 kilometer ten noordoosten van Oud-Drimmelen aan de middeleeuwse Maas. Het werd tijdens de Sint-Elisabethsvloed van 1421 van de kaart geveegd maar waarschijnlijk had men de kerk en enkele boerderijen al eerder landinwaarts verplaatst naar wat nu Oud-Drimmelen is. Toen in 1645 de Emiliapolder ten noorden van Oud-Drimmelen tot stand kwam, kwam er aan de spuisluis bij de Amer bewoning. Daar ontstond het dorp Nieuw-Drimmelen. De kerk en de begraafplaats bleven lang in Oud-Drimmelen. Pas na een brand in 1730 waarbij een groot deel van het dorp Oud-Drimmelen werd verwoest, verplaatste het zwaartepunt van de bewoning zich naar Nieuw-Drimmelen. Toen in 1792 in Nieuw-Drimmelen een kerk werd gebouwd, werd de kerk van Oud-Drimmelen voor sloop verkocht. Op de begraafplaats zijn de fundamenten van het kerkje nog aanwezig.

9 U fietst nu in het landschap waar turf gestoken werd. Een landschap met een enorme tegenstelling. Enerzijds het gebied van de oude brandstof met op de achtergrond de centrale waar moderne energie wordt opgewekt. Uit steenkool, dat weer wel. Er wordt ook op snoei- en sloophout en op bermhooibalen gestookt om elektriciteit op te wekken.

10 Ten zuiden van de jachthaven ligt de Standhazense Dijk. Standhazen was een middeleeuwse bestuurlijke eenheid die als een wig tussen Drimmelen en Geertruidenberg stak. Langs de Maas (nu in de Amer) zullen er wel boerderijen gestaan hebben, maar het had geen eigen kerk. Bestuurlijk zat Standhazen onder de plak van de stad Geertruidenberg. In 1421 is het verdronken.

11 U fietst op een pad met de naam Oude Dijk, maar het is een splinternieuwe dijk langs een nieuw stuk Wilhelminakanaal: de Amertak uit 1993. 200 meter voor de brug over het kanaal ziet u rechts een boerderij aan een goederenspoor en een straatje. Dat straatje is de middeleeuwse weg van Made naar Geertruidenberg die tevens daar de zuiddijk van de Grote Waard was. Aan de andere kant van het kanaal loopt die weg verder.

De Breede Vaart in zuidelijk richting.

In het gebied Plukmade wordt gebruikgemaakt van de CO2 en de restwarmte van de Amercentrale om de kassen te verwarmen. Vroeger was turf hier het exportartikel, nu zijn dat kasgroenten en -fruit.

12 Waar u de Stelvenseweg op draait lag ooit het gehucht Steelhoven, waarvan de oudste naam Stenlo luidt. Het laatste stukje van de Oude Dijk en het verlengde, de Steelhovense Dijk, lagen net in Holland langs de grens met Brabant. In Steelhoven kwam de middeleeuwse - en misschien wel oudere - weg vanuit Brabant via Hoogstraten, Ginneken, Heusdenhout, Teteringen en Den Hout naar Geertruidenberg dus Holland binnen. Daarom werd hier in de Tachtigjarige Oorlog een schans gebouwd die onderdeel werd van de nu verdwenen Stelling van Steelhoven waartoe ook een inundatiesluis behoorde.
De weg naar Den Hout was voor de stad Geertruidenberg erg belangrijk. Vandaar dat deze weg al voor 1324 bestraat werd. Om de kosten van aanleg en vooral het onderhoud terug te verdienen, werd er een tol op gevestigd. Als het in Geertruidenberg jaarmarkt was, werd er halverwege de weg, ongeveer bij de rotonde, een marktkruis geplaatst. Vanaf dat kruis genoten de kooplui bijzondere rechten.

13 Bij het binnenkomen van Den Hout ziet u links een klein monumentje dat herinnert aan de tol op de weg naar Geertruidenberg. U rijdt verder langs de westkant van het langgerekte driehoekige dorpsplein van Den Hout dat vol staat met bomen.
Het is een samenkomst van wegen die allemaal op die oude steenweg naar Geertruidenberg aan koersten. De veertiende eeuw bracht een kapel en een gasthuis voor reizigers. Het plein raakte pas na 1600 echt geheel bebouwd met boerderijen en woningen. Molen en kerk dateren uit de negentiende eeuw.

De Breede Vaart bij Oud-Drimmelen met de Amercentrale op de achtergornd.

Voordien stonden de boerderijen op de rand van de Houtse en Vrachelse Akker, waar u via de Ruiterspoor doorheen rijdt. Het was een hoog gelegen akker, een gebied waar al sinds de Bronstijd gewoond werd. Grote delen zijn er uit weggegraven als zandwinning. Ook ploegt het Markkanaal er midden doorheen.

14 In het lage gebied ten westen van Den Hout werd in de middeleeuwen turf gewonnen. De turfwinning werd vanaf 1324 vooral ter hand genomen door de abdij van Middelburg. De straatnamen in deze hoek verwijzen er nog naar. De Bankenweg verwijst naar de turfbanken waarop opgebaggerde turf gedroogd werd.

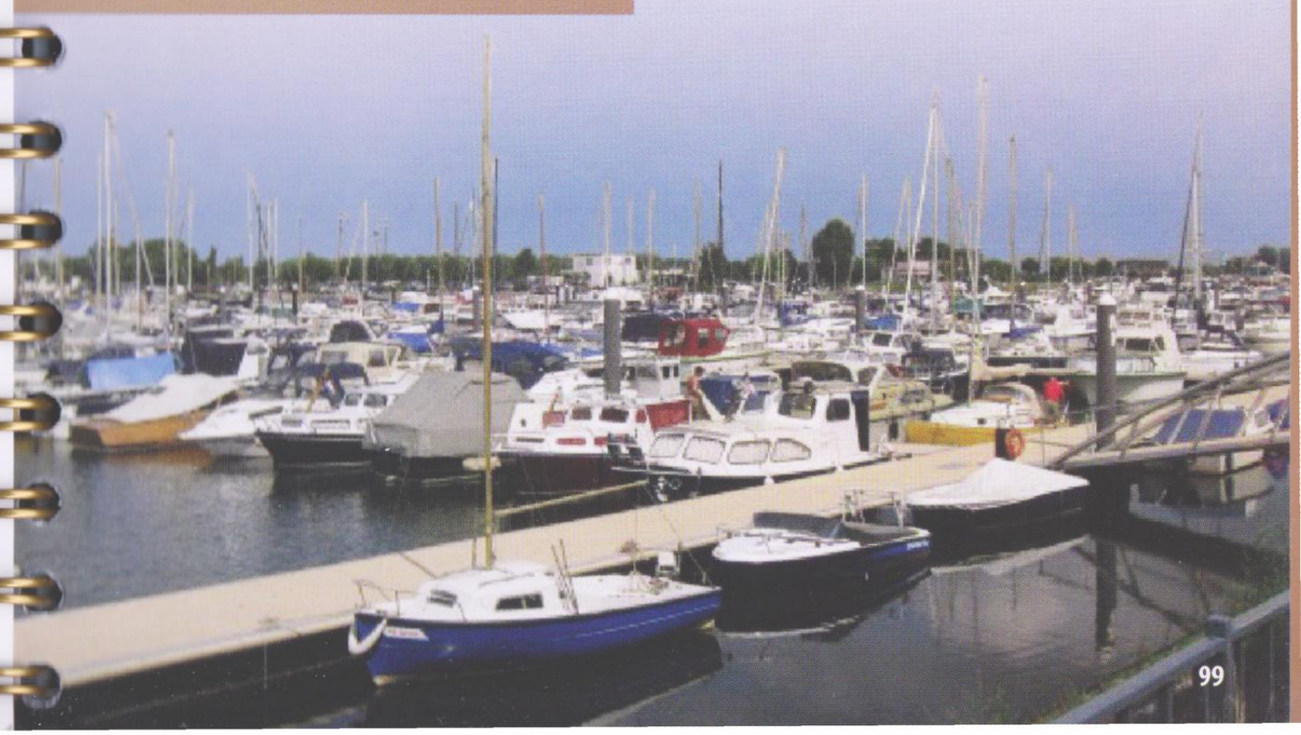
De jachthaven van Drimmelen ligt meestal vol pleziervaartuigen.